१८ चक्षुरितिइदंरूपमितिज्ञानेयथाचक्षुःकरणंएवमिदमित्थंनवेतिश्रोत्रेज्ञानेइदमित्थंनवेतिज्ञानेचमनोबुद्धीकरणेतेषांज्ञानानांद्रष्टातुसाक्षीततःपृथगित्यर्थः
१९ रजइतिस्वयोनिजाःतत्तत्संस्कारसचिवाश्चित्तादाविर्भूताःअतएवचित्तेतज्ज्ञाश्चार्थेंद्रियादयःसर्वेत्रिगुणात्मकाएवेतिमतेसर्वेषुसुरनरादिषुतान्गुणान्

इंद्रियाणिनरःपंचषष्ठंतुमनउच्यते सप्तमींबुद्धिमेवाहुःक्षेत्रज्ञंपुनरष्टमं १८ चक्षुरालोचनायैवंसंशयंकुरुतेमनः बुद्धिरध्यवसानायसाक्षीक्षेत्रज्ञउच्यते १९ रजस्तमश्चसत्वंचत्रयएतेस्वयोनिजाः समाःसर्वेषुभूतेषुतान्गुणानुपलक्षयेत् २० ॥ तत्रयत्प्रीतिसंयुक्तंकिंचिदात्मनिलक्षयेत् प्रशांतमिवसंशुद्धंसत्वंतदुपधारयेत् २१ यत्तुसंतापसंयुक्तंकायेमनसिवाभवेत् प्रवृत्तंरजइत्येवंतत्रचाप्युपलक्षयेत् २२ यत्तुसंमोहसंयुक्तमव्यक्तविषयंभवेत् अप्रतर्क्यमविज्ञेयंतमस्तदुपधार्यतां २३ प्रहर्षःप्रीतिरानंदःसाम्यंस्वस्थात्मचित्तता अकस्माद्यदिवाकस्माद्वर्त्ततेसात्विकागुणाः २४ अभिमानोमृषावादोलोभोमोहस्तथाक्षमा लिंगानिरजसस्तानिवर्त्ततेहेत्वहेतुतः २५ तथामोहःप्रमादश्चनिद्रातंद्राप्रबोधिता कथंचिदभिवर्त्ततेविज्ञेयास्तामसागुणाः २६ शांतेमोक्षधर्मेषुमुकानुप्रश्ने॥ ॥ ॥ ॥

नकार्यद्वाराउपलक्षयेत् २० कायपरिणेवाहतत्रेत्यादिना २४ हेतुःकारणात्अहेतुःअकस्मात् २६ त्रिसप्ततितमः॥ ॥ ॥ ॥

एवंबुद्धेः स्वाभाविकंत्रिगुणात्मत्वमुक्त्वाकर्मजंत्रैविध्यमाह। मनइति। विसृजते संकल्पमात्रेणभावंपदार्थंविविधंउत्पादयति। बुद्धिरध्यवसायिनी तंपदार्थंबुद्धिर्नि
श्चिनोति इदमित्थमेवेति हृदयमहंकारः प्रियंअनुकूलंअप्रियंप्रतिकूलंचवेद १ अतएवेंद्रियेभ्योऽर्थाः विषयाः पराः सूक्ष्माः संकल्पजत्वात् तेभ्योम
नः परंतदुपादानत्वात्। ततोपिबुद्धिः परानिश्चयात्मकत्वात् ततोप्यात्मापरः अदृश्यत्वेनप्रत्यक्त्मत्वात् २ जंतोर्व्यावहारिकआत्माबुद्धिः सायदाभावंद्र

255

व्यासउवाच मनःप्रसृजतेभावंबुद्धिरध्यवसायिनी हृदयंप्रियाप्रियेवेदत्रिविधाकर्मचोदना १ इंद्रियेभ्यःपराह्यर्थाअर्थेभ्यः
परंमनः मनसस्तुपराबुद्धिर्बुद्धेरात्मापरोमतः २ बुद्धिरात्मामनुष्यस्यबुद्धिरेवात्मनात्मनि यदाविकुरुतेभावंतदाभवतिसाम
नः ३ इंद्रियाणांपृथग्भावाद्बुद्धिर्विक्रियतेह्यतः शृण्वतीभवतिश्रोत्रंस्पृशतीस्पर्शउच्यते ४ पश्यतीभवतेदृष्टीरस
तीरसनंभवेत् जिघ्रतीभवतिघ्राणंबुद्धिर्विक्रियतेपृथक् ५ इंद्रियाणितुतान्याहुस्तेषुदृश्योधितिष्ठति तिष्ठतीपुरुषेबुद्धि
स्त्रिषुभावेषुवर्त्तते ६ कदाचिल्लभतेप्रीतिंकदाचिदपिशोचते नसुखेननदुःखेनकदाचिदिहयुज्यते ७ ॥ ॥

ष्टादि विविधाकारंकुरुतेतदासामनइत्युच्यते ३ पृथग्भावात्पृथग्विषयत्वात् [illegible] विक्रियतेविकारंप्राप्नोति तानेवविकारानाह शृण्वतीति ५ ता
निबुद्धेर्विकाराः। अदृश्यश्चिदात्माभावेषुसात्त्विकादिषु ६ तानेवाहकदाचिदिति। प्रीतिशोकोभयाभावाः क्रमेणसात्त्विकराजसतामसाः ७ ॥

तान्भावानभ्यतिवर्त्ततेबुद्धिः सरितांवेगान्सागरोर्मिरिवतिरोधत्तेनिरोधकालेइत्यर्थः ८ यदेति अधिष्ठानानिइंद्रियगोलकानिबुद्ध्यामेवांतर्भूतानिपरस्परंपृथक्भूतानि ९ मेधारूपादिज्ञानंतत्रहितानिमेध्यानि १० सर्वाणीति यदिंद्रियंयदाअनुविधीयतेबुद्ध्याऽनुगतंभवति तदापूर्वंअविभागगताअपृथग्भूतापिबुद्धिःपश्चान्मनसिसंकल्पात्मकेभावेघटादौवर्त्तते।बुद्ध्याऽनुगृहीतमिंद्रियंसंकल्पजंघटंगृह्णातिएवंरूपादीन्आनुपूर्व्येणनतुयौगपद्येन ११ भावाःसात्विकादयःत्रिषुमनोबुद्ध्यहंकारेषु। अन्वयीन्यर्थेअनुसृत्यवर्त्ततेइत्यन्वयाःएकस्मिन्स्त्र्यादिपिंडेभर्त्तुःप्रीतिःसपत्न्याद्वेषःतामेवं

सेयंभावात्मिकाभावांस्त्रीनेतानतिवर्त्तते सरितांसागरोभर्त्तामहावेलामिवोर्मिमान् ८ यदाप्रार्थयतेकिंचित्तदाभवतिसा
मनः अधिष्ठानानिवैबुद्ध्यापृथगेतानिसंस्मरेत् ९ इंद्रियाण्येवमेध्यानिविजेतव्यानिकृत्स्नशः सर्वाण्येवानुपूर्व्येणाय
द्यदानुविधीयते अविभागगताबुद्धिर्भावेमनसिवर्त्तते ११ येचैवभावावर्त्ततेसर्वएष्वेवतेत्रिषु अन्वयाःसंप्रवर्त्ततेरथनेमि
मराइव १२

दत्तस्यैवत्रस्यमोहइतित्रयंतत्रएवभावाविषयदर्शनेनाविर्भवंतीत्यर्थःइतरथानुभववैषम्याद्विषयएवत्रिगुणात्मेतिकापिलाःप्राहुःतन्मंदंनहिस्त्रीपिंडेसदैवभर्त्रादीनांप्रीत्याद्यनुवर्त्ततेयेनतान्प्रतितेषांसत्वाद्यात्मत्वंनियम्येतनह्येकःपदार्थःएकमेवभोक्तारंप्रतिकदाचित्सत्वात्माकदाचित्तमआत्मेतियुक्तोनहिहिमग्रीष्मयोः
प्रीत्यप्रीतिविषययोर्बहिर्हिमात्मत्वमतिवर्त्तते।तस्माद्बुध्याद्यएवसत्वाद्यात्मानोनतुविषयाःरज्जुरगादिवत्अनिर्वचनीयत्वात्तेषांनह्यव्यवहितघटादिसत्वेप्रत्यक्षंक्रमेतेन
स्यात्तत्त्वासाम्यप्राप्तिर्नाना

प्यानुमानेनवह्निधूमन्यायेनतत्सत्वसाधकस्यनिपतस्यलिंगस्याभावात् नापिलोकवाक्यंतस्याप्रमाण्यादिदोषशंकाकलंकितत्वात्।नापिवेदवाक्यंने
हनानास्तिकिंचनेतिसर्वसत्तायाप्रसिनोवेदस्यपन्किंचित्पदार्थसत्वासाधकत्वात्।नन्वविमुक्तेवैकुरुक्षेत्रंदेवानांदेवयजनंसर्वेषांभूतानांब्रह्म
सदनमत्रहिजंतोःप्राणेषूत्क्रममाणेषुरुद्रस्तारकंब्रह्मव्याचष्टेयेनासावमृतीभूत्वामोक्षीभवतितस्मादविमुक्तमेवनिषेवेताविमुक्तंनविमुंचेदित्या
दिश्रुतेरविमुक्तादीनांसत्वादेवंप्रभावंतदविमोकंचप्रकाशयंत्याःकागतिःअस्त्रातवस्तुनःसत्वाभावेकर्मोपास्तिकांडयोरुच्छेदापत्तेरितिचेत्।
न।अविद्यावद्विषयत्वात्तयोःयथास्वप्नेरज्जूरगभ्रमेऽपनीतेरज्जुःसत्यासर्पोमिथ्येतिसत्यासत्यविभागअभिमानिकोऽविद्यापेक्षःपरमार्थतस्त
योर्मिथ्यात्वाविशेषेप्यनुवर्ततेतद्वदित्यवेहि।तस्मादविद्यावतांवज्रपंजरायितमपिजगद्विद्यावतांदृष्टिसमसमयमात्रमेवेतियुक्तमुक्तंवुद्ध्याद
यसवसत्वाद्यात्मनोनवर्षाइति १२ ॥

नन्वर्थानां स्वरूपसत्ताभावे कथमिंद्रियसन्निकर्षादितज्ज्ञं घटादिज्ञानं वा स्यादित्याशंक्याह प्रदीपार्थमिति इंद्रियैः कारणैः बुद्धिसत्तमैः हेतुभिः इयमत्र [illegible] प्रक्रिया त्रिविधं सत्वं शुक्तिरजतादीनां प्रातिभासिकं घटादीनां व्यावहारिकं ब्रह्मणः पारमार्थिकं चेति क्रमेणैतानि सत्सत्तरसत्तमानि तत्र सत्तमब्रह्माभिन्नत्वाद्विषयात्रापि सत्तमा इत्युच्यंते बुद्धिसत्तमैरिति बुद्धिस्थविषयसिद्ध्यर्थं अध्ययनेन वसतीति वत्सजीवा इंद्रियैः रश्मिभूतैः मनः प्रदीपार्थं सत्तमावरकाज्ञाननाशं कुर्यात् ततः स्वतः प्रकाशमाने सत्तमे विषयात्राध्यस्यंते यथा इंद्रियैः शुक्तीदमंशावरकाज्ञानेन नाशिते शुक्तिः बुद्धिस्थरजतभावेन शुक्त्यनतिरिक्तेन भाति इंद्रियान्वयव्यतिरेकयोरधिष्ठानग्रहणेवोप

प्रदीपार्थं मनः कुर्यादिंद्रियैर्बुद्धिसत्तमैः निश्चरन्दिर्यथायोगमुदासीनैर्यदृच्छया १३

क्षयः एवं घटाद्यध्यासेपि इंद्रियद्वारा मनसा सत्तमावरकाज्ञाने नाशिते स्वतः प्रकाशमानं सत्तमं बुद्धिस्थविषयत्वादिभावेन सत्तमानन्येन भाति अत इंद्रियं सत्तमस्यैव ग्रहार्थी विषयत्वादिकं तु रज्जावुरगवदविद्यामात्रं भातं साक्षिमात्रं भातं वा तथा च श्रुतिः तमेव भांतमनुभाति सर्वमिति अधिष्ठानभानमनु अध्यस्तस्य घटादेर्भानमाह लोकेपि घटानुभवः पटानुभव इत्यादौ अनुभवशब्दः आस्पर्षस्य भवतेर्निष्पन्नेन पश्चात्प्रकाशवाचको नुशब्दः सामप्यपूर्वतरमधिष्ठानप्रकाशमाक्षिपति इयमेव तार्किका निर्विकल्पकं ज्ञानमित्याचक्षते भाषांतरेण तथा च विषयाणां स्वरूपसत्ताभावेपि रज्जूरगवदविद्ययाप्रकाश उपपद्यते इति सर्वमवदातं १३ ॥

मो॰
२२७

227

एतज्ज्ञानफलमाह। एवमिति। इदं जगत् एवंस्वभावं बुद्धिमात्रकल्पितमिति जानन्न मुह्यति न हि स्वाप्नधननाशादिना प्रबुद्धः शोकादिकं प्राप्नोतीत्यर्थः
१४ नन्वेवं घटमात्रविदा ... प्यधिष्ठानं ब्रह्म ज्ञातमेवेति किं श्रवणादिनेत्याशंक्याह नचेति। कामगोचरैः काम्यमानविषयगोचरैः अवबोधनिर्दोषैरपीं
द्रियैः आत्मा स्वरूपेण ज्ञातस्य पुरुषार्थो न पररूपेण। न हि रज्ज्वात्मना ज्ञाता शुक्तिः शुक्तिकार्याय प्रभवतीति तद्वत्। दुष्करैर्दुष्कृतिभिरकृतात्मभिरशो

एवंस्वभावमेवेदमितिविद्वान्नमुह्यति अशोचन्नप्रहृष्यन्हिनित्यंविगतमत्सरः १४ नचात्माशक्यतेद्रष्टुमिंद्रियैः
कामगोचरैः प्रवर्त्तमानैरनघैर्दुर्द्धरैरकृतात्मभिः १५ तेषांतुमनसारश्मीन्यदासम्यङ्नियच्छति तदाप्रकाशतेस्या
त्मादीपदीप्तायथाकृतिः १६ सर्वेषामेवभूतानांतमस्यपगतेयथा प्रकाशंभवतेसर्वंतथेदमुपधार्यताम् १७ यथावा
रिचरःपक्षीनलिप्यतिजलेचरन्विमुक्तात्मातथायोगीगुणदोषैर्नलिप्यते १८ एवमेवकृतप्रज्ञोनदोषैर्विषयांश्च
रन् असज्जमानःसर्वेषुकथंचननलिप्यते १९

धितचित्तैः पुरुषैः १५ कथं तर्ह्यात्मा ज्ञेय इत्यत आह तेषामिति। आकृतिर्घटादिरूपं १६ भवते प्राप्नोति कंठगतविस्मृतचामीकरवदज्ञानापगममात्रल
भ्य आत्मेत्यर्थः १७ विद्याफलमाह यथेति गुणदोषैः पुण्यपापैः प्राक्कृतैः १८ क्रियमाणैरपि कर्मभिर्न लिप्यत इत्यर्थः १९ १९ ॥ ॥

न लिप्यते इत्याह एवमिति विषयांश्चरन्नपि न लिप्यते तत्र हेतुरसज्जमान इति सर्वेषु पुत्रादिष्वप्यसज्जमानस्तन्नाशजैः शोकादिभि
र्न लिप्यत एव देहासंगी देहकृतैरपि १

सन्यासपूर्वकं आत्मध्यानशीलस्य सार्वात्म्यं प्राप्तस्य भोग्यानासक्तस्य बुद्धीन्द्रियाणा पात्माकारेणैव भवंति तान्यपि चिदचितोर्विभागस्य ज्ञानेन त्वेकं भवतीत्या
हद्वाभ्यांतस्त्केति २१ शेषं प्राग्व्याख्याते २५ चतुःसप्ततितमः गुणानुविषयाना गुणान सत्वादीन विक्रियतः विकारं भजमानान् अनुलक्ष्य उदासीनस्या

सक्तपूर्वकृतं कर्म रागिर्यस्य सदात्मनि सर्वभूतात्मभूतस्य गुणावर्गेष्वसज्जतः २० सत्वमात्मा प्रसरति गुणान्वा
पि कदाचन न गुणा विदुरात्मानं गुणान्वेद स सर्वदा २१ परिद्रष्टा गुणानां च परिस्रष्टा यथातथं सत्वक्षेत्रज्ञयो
रेतदंतरं विद्धि सूक्ष्मयोः २२ सृजते त्रिगुणानेक एको न सृजते गुणान् पृथग्भूतौ प्रकृत्यातौ संप्रयुक्तौ च सर्वदा
२३ यथा मत्स्योऽन्दिरन्यः स्यात्संप्रयुक्तौ तथैव तौ मशकोदुंबरौ वापि संप्रयुक्तौ यथा सह २४ इषीका वा यथा मुं
जे पृथक्च सह चैव च तथैव सहितावेतावन्योन्यस्मिन्प्रतिष्ठितौ २५ शांतौ मोक्षधर्मेषु गुरुकानुप्रश्ने ॥ ॥ व्यास उवा
च सृजते तु गुणान्सत्वं क्षेत्रज्ञस्त्वधितिष्ठति गुणान्विक्रियतः सर्वानुदासीनवदीश्वरः १ स्वभावयुक्तं तत्सर्वं यदिमा
न्सृजते गुणान् ऊर्णनाभिर्यथा सूत्रं सृजते तद्गुणांस्तथा २ ॥ ॥

प्रविध्वस्तत्वं अपस्कांतमणिवत्तस्यैव १ एतदेवाह सत्वमावेति अभिन्ननिमित्तोपादानत्वसूचनाय ऊर्णनाभिदृष्टांतः २ २ २ ॥ ॥

228

एते गुणाः प्रध्वस्तास्तत्त्वज्ञानेन अदर्शनं गताः संतो न निवर्तंते घटादिवन्न नश्यंति किंतु रज्ज्वुरगादिवद्बाधएव आत्मप्रध्वंसपदार्थ इत्यर्थः तत्र हेतुः प्रवृत्ति
र्नोपलभ्यत इति। निवृत्तस्य हि घटादेः कपालादिरूपेण प्रवृत्तिर्लभ्यते ऽत्र घटो ध्वस्त इति इह तत्ताद्दक्प्रवृत्त्यदर्शनान्मिथ्यानाशएव गुणानामित्यर्थः एको
मुख्याः अपरे तार्किकाः निवृत्तिः आत्यंतिकी दुःखानां आत्मगुणानां निवृत्तिर्भवतीत्याहुः एवं सांख्यादयोपि संसारहेतोर्दृश्यसंयोगस्याविद्यावस्था
पिनाशमिच्छंति ३ एवं निवृत्तिबाधपक्षौ संप्रधार्य पुत्रालोच्य यथा मतिनिश्चिनुयात्तत्सिद्धांतं कुर्यात् ४ एतदनुरोधेनैव गर्भशयो जन्मादिला

मध्वस्ता न निवर्तंते प्रवृत्तिर्नोपलभ्यते एवमेके व्यवस्यंति निवृत्तिरिति चापरे ३ उभयं संप्रधार्यैतदध्यवस्ये
द्यथामति अनेनैव विधानेन भवेदात्माश्रयो महान् ४ अनादिनिधनो ह्यात्मा तं बुद्ध्वा विचरेन्नरः अक्रु
ध्यन्नप्रहृष्यंश्च नित्यं विगतमत्सरः ५ इत्येवं हृदयग्रंथिं बुद्धिचिंतामयं दृढं अतीतः सुखमासीत अशोचंश्छि
न्नसंशयः ६ ॥

मोपि बाधपक्षे आध्यात्मिकः निवृत्तिपक्षे तात्त्विक इति। अनादी नित्ये हि शब्दो नित्यानित्ययोर्ध्वंसाभावासंभवप्रसिद्धिद्योतकः। उपपन्नपपश्चेमे विकारो
ति हि धर्मिणामिति न्यायेन दुःखादिधर्मिणो विकारिणो नित्यत्वासंभवात् घटे यावद्रूपनाशादर्शनेन आत्मनि यावद्दुःखनाशलक्षणस्य मोक्षस्याप्यसंभवा
द्बाधवाद एव साधीयानयं पक्ष इत्याशयः ५ बुद्धिधर्माश्चिंतादयः तत्प्रधानबुद्धिं चिंतामयं ध्यायतीव लेलायतीवेत्यादिश्रुतेः दृढं कर्मार्मघं अनित्यं विनाशयं छित्त्वेति
शेषः ६ ॥

पृथ्व्याः सकाशात् नदीप्रतिच्युताः अविद्वांसः तरणविद्याहीनाः उन्मज्जननिमज्जनैस्तास्वेषुः क्लिश्येषुः ७ सार्द्धश्लोकेन दृष्टांतमुक्त्वा दार्ष्टांतिकमा हार्द्धेन एवमिति। आत्मनः स्वस्य आत्मानं प्रत्यंचं तस्य स्वस्वरूपलक्षणं केवलं ज्ञानमिति शुद्धचिन्मात्रमित्यर्थः ८ शमं सुखं ९ जन्मसामर्थ्यं लब्ध जन्मनो यथोक्ताचारवतोऽवश्यंभावीत्यर्थः पर्याप्तं परां परायणं मोक्षप्रापकं १० बुद्धः पुण्यपापहीनः ११ अथ पंचत्रयः पातजे पाविदुषो गतिस्ततो

तास्वेषु प्रच्युताः पृथ्व्या यथा पूर्णां नदीं नराः अवगाढा ह्यविद्वांसो विद्धि लोकमिमं तथा ७ न तु ताम्यति वै विद्वान् स्थले चर न्नित्यं तत्त्ववित् एवं यो विंदते आत्मानं केवलं ज्ञानमात्मनः ८ एवं बुध्वा नरः सर्वं भूतानामागतिं गतिं समवेक्ष्य चैव षम्यं लभते श ममुत्तमं ९ एतद्धि जन्मसामर्थ्यं ब्राह्मणस्य विशेषतः आत्मज्ञानं समश्चैव पर्याप्तं तत्परायणं १० एतद्बुध्वा भवेद्बुद्धः किमन्य द्बुद्धलक्षणं विज्ञायैतद्विमुच्यंते कृतकृत्या मनीषिणः ११ न भवति विदुषां महद्भयं यदविदुषां सुमहद्भयं परत्र न हि गति रधिकास्ति कस्यचिद्भवति हि या विदुषः सनातनी १२ लोकमातुरमसूयते जनस्तत्तदेव च निरीक्ष्य शोचते तत्र पश्य कु शलानशोचतो ये विदुस्तदुभयं कृताकृतं १३

धिका कस्यचिद्गतिर्नास्ति १२ लोकयत इति लोको भोगः पुत्रादिः तं आतुरं दोषाक्रांतं जनः असूयते दोषेण पश्यति भोगवैकल्यात् तथा तत्तदेव लोकस्यातुरत्वं निरीक्ष्य शोचते चात्रेति बुध्वा बुद्धयोर्महद्वैलक्षण्यमित्यर्थः ये पुरुषास्तदुभयं शोकाशोकरूपं कृताकृतं क्रमेण आरोपितानारोपितमिति विदुस्ते कुशला इत्यर्थः १३

किमनेन कौशलेनेत्यत आह यदिति इह लोके कुर्वतः यत्निष्कामं कर्म तत्प्राचीनकर्मणां नाशकं न हि कर्मणा सर्वकर्मोच्छेदोस्तीत्यर्थः किंतु तद्दुभयं इह जन्मनि पूर्वजन्म
नि च कृतं कर्म तस्य विदुषः प्रियमप्रियं वा न जनयती यतो विद्यासंपादनीयेति भावः नैनं कृताकृते तपतः न लिप्यते कर्मणा पापकेनेत्यादिश्रुतिभ्यः १४ पंचमस्य

२२९

यत्करोत्यनभिसंधिपूर्वकं तच्चानिर्णुदति यत्पुराकृतं नप्रियं तदुभयं न चाप्रियं तस्य तज्जनयतीह कुर्वतः १४ शांतौ मोक्ष
धर्मेषु शुकानुप्रश्ने ॥ ॥ शुक उवाच यस्माद्धर्मात्परो धर्मो विद्यते नेह कश्चन यो विशिष्टश्च धर्मेभ्यस्तं भवान्प्रब्रवीतु मे १
व्यास उवाच धर्मं ते संप्रवक्ष्यामि पुराणमृषिभिः कृतं विशिष्टं सर्वधर्मेभ्यस्तमिहैकमनाः शृणु २ इंद्रियाणि प्रमाथीनि
बुद्ध्या संयम्य यत्नतः सर्वतो निष्पतिष्णूनि पिता बालानिवात्मजान् ३ मनसश्चेंद्रियाणां चाप्यैकाग्र्यं परमं तपः तज्ज्या
यः सर्वधर्मेभ्यः स धर्मः पर उच्यते ४ तानि सर्वाणि संधाय मनःषष्ठानि मेधया आत्मतृप्त इवासीत बहु चिंत्यमचिंतयन्
५ गोचरेभ्यो निवृत्तानि यदा स्थास्यंति वेश्मनि तदा त्वमात्मनात्मानं परं द्रक्ष्यसि शाश्वतं ६ ॥ ॥ ॥ ॥

स० ३

तितमः ॥ विद्याप्रापकं धर्मं पृच्छति यस्मादिति १ अत्युत्तमेयादिर्मुमुक्षूदितिनिवृत्तिधर्मलक्षणायाह विशिष्टइति २ निष्पतिष्णूनि निष्पतनशीलानि आसं
नियम्यैकाग्र्यं कुर्यादिति संबंधः ४ बहु चिंत्यं त्रिपुटी ५ गोचरेभ्यो बाह्याभ्यंतरविषयेभ्यः वेश्मनि परस्मिन्ब्रह्मणि सर्वाधिष्ठाने ६ ॥ ॥ ॥

विधूममिवनिरुपाधिंब्राह्मणाःब्रह्मविदः ७ आत्मबुद्धिरेवतरुतांहृक्षवतासर्वबुद्ध्यादिकं ८ ज्ञानदीपेनब्रह्माकारांतःकरणवृत्त्याआत्मानंब्रह्मआत्मनिदेहेआत्मनेतिपाठेआत्मनाज्ञानदीपेनेतिसामानाधिकरण्यं निरात्मानिरुपाधिः १० विपाप्मेतिदेहांतरसंबंधनिरासः विगतज्वरइतिजीवन्मु

सर्वात्मानंमहात्मानंविधू[मा]मिवपावकं तंपश्यंतिमहात्मानोब्राह्मणायेमनीषिणः ७ यथापुष्पफलोपेतोबहुशाखोमहाद्रुमः आत्मनोनाभिजानीतेक्वमेपुष्पंक्वमेफलं ८ एवमात्मानजानीतेक्वगमिष्येकुतस्त्वहं अन्योह्यत्रांतरात्मास्तियःसर्वमनुपश्यति ९ ज्ञानदीपेनदीप्तेनपश्यत्यात्मानमात्मना दृष्ट्वात्वमात्मनात्मानंनिरात्माभवसर्ववित् १० विमुक्तःसर्वपापेभ्योमुक्तत्वचइवोरगः परांबुद्धिमवाप्येहविपाप्माविगतज्वरः ११ सर्वतःस्रोतसंघोरांनदींलोकप्रवाहिनीं पंचेंद्रियग्राहवतींमनःसंकल्परोधसं १२ लोभमोहतृणाच्छन्नांकामक्रोधसरीसृपां सत्यतीर्थानृतक्षोभां क्रोधपंकांसरिद्वरां १५ अव्यक्तप्रभवांशीघ्रांदुस्तरामकृतात्मभिः प्रतरस्वनदींबुद्ध्याकामग्राहसमाकुलां १६ संसारसागरगमांयोनिपातालदुस्तरां आत्मजन्मोद्भवांतातजिह्वावर्तांदुरासदां १७ यांतरंतिकृतप्रज्ञाधृतिमंतोमनीषिणः तांतीर्णःसर्वतोमुक्तोविधूतात्मात्मवित्शुचिः १८

किंसुखवान् ११ स्रोतसंअनेकधाप्रवहंतींनदींसंसारनदींलोकान्वाहयंतींरोधःतीरं १३ बुद्ध्याज्ञानेन १६ योनिर्वासना १८ ॥ ॥ ॥

ब्रह्मभूयानब्रह्मैव १९ भूतानिचाज्ञानिनिशामयपश्यापर्वतस्थोज्ञानपर्वतारूढः यथोक्तंप्रज्ञाप्रासादमारुह्यशोच्यःशोचतोजनान्भूमिष्ठानिवशै
लस्थःसर्वान्प्राज्ञोनुपश्यतीति २१ सर्वेषांगन अज्ञानेदीनरगारूपे २५ नैवेति पुमानस्मन्तद्ब्रह्मस्त्र्यादिरूपेणानवेदनामरूपस्मन्त्वात भूतभव्ययोर्नव

उन्नमंबुद्धिमान्स्यापवब्रह्मभूयानभविष्यसि संतीर्णःसर्वसंसारात्प्रसन्नात्माविकल्मषः १९ भूमिष्ठानीवभूता
निपर्वतस्थोनिशामय अक्रुध्यन्नप्रहृष्यंश्चनन्नृशंसमतिस्तथा २० ततोद्रक्ष्यसिसर्वेषांभूतानांप्रभवाप्ययो
एनंवैसर्वभूतेभ्योविशिष्टंमेनिरेबुधाः धर्मधर्मभृतांश्रेष्ठामुनयस्तत्वदर्शिनः २३ आत्मनोव्यापिनोज्ञानमिदं
पुत्रानुशासनं प्रयतायप्रवक्तव्यंहितायानुगतायच २४ आत्मज्ञानमिदंगुह्यंसर्वगुह्यतमंमहत् अब्रुवंयद
हंतातआत्मसाक्षिकमंजसा २५ नैवस्त्रीनपुमानेतन्नैवचेदंनपुंसकं अदुःखमसुखंब्रह्मभूतभव्यभवात्म
कं २६ नैतज्ज्ञात्वापुमान्स्त्रीवापुनर्भवमवाप्नुते अभवप्रतिपत्त्यर्थमेतद्धर्मंविधीयते २७ ॥ ॥ ॥

उत्पत्तिःकारणंतदात्मकं २६ अभवोनुत्पत्तिरात्मातस्यप्रतिपत्त्यर्थमेतद्धर्मंसएषयोगधर्मः २७ ॥——॥ ॥ ॥

यद्यपितंत्रभेदेनजगदुत्पत्तिप्रकाराभिधेनेतथापिशमादिसंपन्नस्यसर्वधर्मास्पर्शिसुखावस्थास्यदृशंसुखदुःखसंपर्कशून्यतयाऽवस्थानंमुक्तिरि
तिसर्ववादिसंमतंवादिनःदेहनाशोवाशून्यभावोवादुःखनाशोवालिंगभंगोवाऽविद्यानिवृत्तिर्वास्वरूपप्रतिष्ठाचितिशक्तिर्वा [illegible]
[illegible] परमानंदावाप्तिर्वेतिशब्दतएवविकल्पयंतितदेतदभिसंधायाहयद्येतियथासर्वाणिभूतानियेनप्रकारेणामुक्तौपर्यवस्यंतितेनैवप्रकारेणाम
दीयान्येतानिवचांसिमुक्तौपर्यवस्यंतीतिमत्पाययथातद्येतिभावप्रधानोनिर्देशःयथातथ्येवकथितानितत्पर्यःहेपुत्रतानिमत्तानिभवंतिफलतोवि

यथाभूतानिसर्वाणितथैतानियथातथा कथितानिमयापुत्रभवंतिनभवंतिच २८ तत्प्रीतियुक्तेनगुणान्वितेनपु
त्रेणसत्पुत्रदमान्वितेन पृष्टोहिसंप्रीतिमनायथार्थंब्रूयात्सुतस्येहयदुक्तमेतत् २९ शांतोमोक्षधर्मेषुमुक्तानुप्रश्ने
व्यासउवाच गंधान्नसान्नानुरुध्यात्सुखंवानालंकारांश्चाप्नुयात्तस्यतस्य मानंचकीर्तिंचयशश्चनेच्छेत्सवैप्र
चारःपश्यतोब्राह्मणस्य १

रोधाभावात् नभवंतिचनिर्वक्तुमशक्यत्वात् तस्मात्सर्वैरपितांत्रिकैरिदंशास्त्रमुपादेयमितिसिद्धं २८ तदितिमस्मादुक्तविशेषणावता
ऽधिकारिणापृष्टोगुरुःप्रीतिपूर्वकमिदंवदेदित्यर्थः २९ चतुःसप्ततितमः॥ ॥ गंधान्नसानित्यादित्रध्यायःसाधनविधानार्थंजीव
न्मुक्तलक्षणाख्यापनार्थंचनानुरुध्यात्नानुसरेत्नापितस्यतस्यगंधादेःअलंकारान्नावर्जनानिचप्राप्नुयात्गंधादिरागद्वेषेणकायैर्किं
तुउदासीनैवेत्यर्थःप्रचारःव्यवहारःपश्यतोविदुषः १ १

द्विजः मुख्यो ब्राह्मणः १ कस्तर्हि द्विज इत्यत आह ज्ञातिवदिति यो दयालुर्ब्रह्मवित्सर्ववेदवित् परं च अकाम आत्मज्ञानेन तत्सः जातु कदाचिन्नाभिषज्ये-
त पापकर्मभिः योऽकामो निष्काम आप्तकामः स्यात्तस्य प्राणा उत्क्रामंत्यत्रैव समवनीयंते ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येतीति तेन कामत्वेन द्विजो नेति न च किंतु द्विज

231

सर्वान्वेदानधीयीत शुश्रूषुर्ब्रह्मचर्यवान् ऋचो यजूंषि सामानि यो वेद न स वै द्विजः २ ज्ञातिवत्सर्वभूतानां सर्ववित्स
र्ववेदवित् नाकामो म्रियते जातु न तेन न च वै द्विजः ३ इष्टीश्च विविधाः प्राप्य क्रतूंश्चैवाप्तदक्षिणान् प्राप्नोति नैव
ब्राह्मण्यमविधानात्कथंचन ४ यदा चायं न बिभेति यदा चास्मान्न बिभ्यति यदा नेच्छति न द्वेष्टि ब्रह्म संपद्यते तदा ५
यदा न कुरुते भावं सर्वभूतेषु पापकं कर्मणा मनसा वाचा ब्रह्म संपद्यते तदा ६ कामबंधनमेवैकं नान्यदस्तीह बंधनं
कामबंधनमुक्तो हि ब्रह्मभूयाय कल्पते ७ कामतो मुच्यमानस्तु धूम्राभ्रादिव चंद्रमाः विरजाः कालमाकांक्ष
न् धीरो धैर्येण वर्त्तते ८ आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशंति यद्वत् तद्वत्कामा यं प्रविशंति सर्वे स शांति
माप्नोति न कामकामः ९

एव यो निर्दिष्टः स कामस्तेन नासौ वेदविन्न ब्राह्मणश्चेति भावः २ अविधानात् यज्ञानैष्काम्ययोरननुसरणात् ४ एतदेव विवृणोति यदेत्यादिना ८ समु
द्रेऽन्या आप इव यत्र पुंसि कामा लीयंते स मोक्षभाक् न तु कामकामो विषयाभिलाषी ९

तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीति श्रुतेर्ब्रह्मविदेव सर्वकामः न तन्य इत्याह ईदृन सइति सः विद्वान्कामैः संकल्पमात्रोपनतैः कांतो मनोहरः न तु कामकामः स्व
र्गाद्यपेक्षितः स वा इति। [illegible] स्वर्गप्राप्य संयोगा विप्रयोगांता इति नियमेन ततो न्यस्य तइति भावः १० उपनिषद्रहस्यं। सत्यं हितकरं वाक्यं।
उत्तरोत्तराभावे पूर्वपूर्वस्य पमिनपर्यः ११ स्वर्गः गुणा ब्रह्मभावः शमो निर्गुणा ब्रह्मभावः १२ क्लेदनमिति संतोषात्। हेतोः सत्वं बुद्धिप्रसादं इच्छसि इच्छेत्। पंच
मलकारो पंरागदेवसनं शांतिलक्षणं मोक्षस्य सूचकं। कीदृशं सत्वं स्पयासह शोकमनसोः संशयो वात्रमनः शब्दार्थः संतापं संताप्य क्लेदनं विक्लिन्न

सकाम कांतो न तु कामकामः सर्वैकामात्स्वर्गमुपैति देही १० वेदस्योपनिषत्सत्यं सत्यस्योपनिषद्दमः दमस्यो
पनिषद्दानं दानस्योपनिषत्तपः ११ तपसोपनिषत्त्यागस्त्यागस्योपनिषत्सुखं सुखस्योपनिषत्स्वर्गः स्वर्गस्योप
निषच्छमः १२ क्लेदनं शोकतमसोः संतापं तस्यया सह सत्वमिच्छसि संतोषाच्छांतिलक्षणमुत्तमं १३ विशो
कोनिर्ममः शांतः प्रसन्नात्मा विमत्सरः षड्भिर्लक्षणवानेतैः समग्रः पुनरेष्यते १४ षड्भिः सत्वगुणोपेतैः प्राज्ञै
रधिगतं त्रिभिः ये विदुः प्रेत्य चात्मानमिह स्पष्टं तं गुणं विदुः १५

करणं तं डुलस्येव पाचकमिन्यर्थः संतापमिति रागमूलं तं १३ षड्भिः संतोषसहितैः विशोकत्वादिभिः समग्रो ज्ञानत्सः १४ एवं मुक्तलक्षणमुक्त्वा मु
क्तिसाधनमाह षड्भिरिति फलभूतत्वात्सुखस्वर्गौ वर्जयित्वा पूर्वोक्तैः सत्यदमदानतपस्त्यागशमाख्यैरुपनिषत्संज्ञैः सत्यादिषु गुणाः सत्वाख्यसत्व अपि संभा
वितैः अत्र तत्त्वज्ञानं तपे सत्वगुणोपेतैरिति त्रिभिः श्रवणमनननिदिध्यासनैरागमानुमानानुभवैर्वाधिगतं आत्मानं इह स्पष्टं शरीरांतस्थं प्रेत्य जीवत्वे वदे
हे देहाभिमानाद्युत्थापये विदुः ज्ञानी पुरुषस्तं गुणं पूर्वोक्तं मुक्तलक्षणं विदुः प्राप्नुयुः १५

अकृत्रिमं अजन्यं अत एवासंहार्यं प्राकृतं स्वभावसिद्धं निरुपस्कृतं गुणाधानमलापकर्षणात्मकसंस्कारहीनं अध्यात्मं आत्मनि देहे सुकृतं ब्रह्म तस्मात्तत्सुकृतमुच्यत इति श्रुतिप्रसिद्धं प्राश्य सुखमव्ययमश्नुते। यद्वा अध्यात्मं ग्रंथं यः प्राश्य सोपि ध्यानादिक्रमेणाव्ययं सुखमश्नुते ग्रंथोपि उपनिषद्रूपे नित्यत्वादकृत्रिमत्वमसंहार्यत्वं चाप्राकृतं वा कार्यमपि यदा स्वरसतोर्थप्रत्यायकं निरुपस्कृतं द्वैतिनामिव हठेनाकृष्टार्थं यतो न परोक्ष

232

अकृत्रिममसंहार्यं प्राकृतं निरुपस्कृतं अध्यात्मं सुकृतं प्राश्य सुखमव्ययमश्नुते १६ निःप्रचारं मनः कृत्वा प्रतिष्ठाप्य च सर्वशः यामयं लभते तुष्टिं सा न शक्यात्मनोन्यथा १७ येन तृप्यत्यभुंजानो येन तृप्यत्यवित्तवान् येनास्नेहो बलं धत्ते यस्तं वेद स वेदवित् १८ संगुह्यान्यात्मनो द्वाराण्यपिधाय विचिंतयन् यो ह्यास्ते ब्राह्मणः शिष्टः स आत्मरतिरुच्यते १९ समाहितं परे तत्त्वे क्षीणकाममवस्थितं सर्वतः सुखमन्वेति वपुश्चांद्रमसं यथा २० ॥ ॥ ॥

ज्ञानस्यापि पुराणपद्धद्धिहेतुतया क्रममुक्त्यर्थत्वमुक्तं तथा च स्मृतिः दिने दिने तु वेदांतश्रवणाद्भक्तिसंयुतात् गुरुशुश्रूषया लब्धात्कृच्छ्राशीतिफलं लभेदिति १६ न केवलं शास्त्रीयज्ञानमात्रान्मुक्तिः किंतु साधनांतरापेक्षाप्यस्तीत्याह निष्प्रचारमिति अन्यथा मनोनिरोधाभावेन शक्या प्राप्तुमिति शेषः १७ येन ब्रह्मणा १८ संगुप्तानि प्रमादात्सम्यक् रक्षितानि द्वाराणि इंद्रियाणि अपिधाय निरुध्य विचिंतयन् १९ अन्वेति वर्द्धते २० ॥

अविशेषाणीति।विशेषाविशेषलिंगमात्रालिंगानि गुणपर्वाणीति योगोक्तेषु गुणावयवेषु विशेषाः स्थूलपृथिव्यादयः एकादशेंद्रियाणि च। अविशेषाः पंचतन्मात्राणि बुद्धिश्च। लिंगमात्रं महत्तत्वं। अलिंगं प्रधानं। तत्र पूर्वत्यागेन उत्तरमुत्तरं प्रति पद्यमानो योगी गुणानपि त्यजति। तत्राविशेषाणि भूतानीति पंचतन्मात्राणि इति महद्व्यक्ते चाहं हतो मुनेः तज्ज्ञतामुनिना दुःखसंसाराख्यं अपोह्यते। सविशेषाणीति पाठे भूतशब्देन पंचतन्मात्राणि पवस्थ

अविशेषाणि भूतानि गुणांश्च जहतो मुनेः सुखेनापोह्यते दुःखं भास्करेणा तमो यथा २१ तमतिक्रांतकर्माणमतिक्रांतगुणक्षयं ब्राह्मणं विषयाश्लिष्टं जरामृत्यू न विंदतः २२ स यदा सर्वतो मुक्तः समः पर्यवतिष्ठते इंद्रियाणींद्रियार्थांश्च शरीरस्थोऽतिवर्त्तते २३ कारणं परमं प्राप्य अतिक्रांतस्य कार्यतां पुनरावर्त्तनं नास्ति संप्राप्तस्य परं पदं २४ शांतौ मोक्षधर्मेषु शुकानुप्रश्ने॥ ॥व्यास उवाच द्वंद्वानि मोक्षजिज्ञासुरर्थधर्माववनुष्ठितः वक्त्रा गुणवता शिष्यः श्राव्यः पूर्वमिदं महत् १॥

कार्यस्थूलभूतसहितानीत्यर्थः २१ अतिक्रांतं बाधितं गुणक्षयं गुणैश्वर्यं येन तं। विषयैरश्लिष्टं २२ मुक्तः विरक्तः समः रागद्वेषशून्यः पर्यवतिष्ठते स्थिरो भवति शरीरस्थो जीवन्नेव सर्वोपाधीन् अतिक्रम्य वर्त्तते २३ कारणं निर्गुणं ब्रह्म। कार्यतां अव्यक्ततां २४ पंचसप्ततितमः॥ ॥विस्तरेणोक्तमध्यात्मं सुखसंग्रहार्थं संक्षिपति द्वंद्वानीत्यादिना ऽध्यायेन द्वंद्वानि मानापमानादीनि अर्थधर्मैश्चाधिष्ठितोऽपि पुरुषो यदि मोक्षार्थी स्यात्त
र्हि इदं महदध्यात्मं श्राव्यः १

मो॰
२२३

ष्ठेतेषु द्रव्यगुणादिषु पंचसु पंचात्मकेषु एतेन भावाभावकालानामपि भौतिकत्वमुक्तं ननु पंचभ्यो भूतेभ्योऽधिकानि काल दिगात्ममनांसि चत्वारि द्र
व्याणि गुणाश्च चतुर्विंशतिः कर्मसामान्यविशेषसमवायाश्चाभावपदार्थाः सप्तमोऽभावपदार्थश्चेति कारणादामन्यंते तत्कथं सर्वस्य पंचात्मकत्वं प्रति
स्थापत इति चेत् अत्रोच्यते न तावत्कालो नाम पदार्थोऽतिरिक्तः अतीतानागतत्वादिव्यवहारहेतुः किंचिदस्मिन् नूतनत्वपुराणत्वादिवत्तद्व्यवहारेरे वातीत
त्वाद्यवस्थाभिरस्यादृग्व्यवहारोपपत्तेः नापि दिक् आकाशस्यैव सूर्योपाधिकी प्राच्यादिकल्पनेत्युपगमात् नापि मनः तस्येंद्रियत्वेन श्रोत्रादिवद्भू
तसजातीयगुणाश्रयत्वस्यावश्यवक्तव्यत्वेन पांचभौतिकत्वात् परामिमतमनसस्त्वग्राह्यसजातीयगुणानाश्रयत्वे नदिक्कालवत् नइंद्रियत्वं युज्य
ते गुणा अपि आश्रयानतिरिच्यंते इति न पृथक्पदार्थाः तयाद्रव्यस्यैवस्वास्थ्यप्रच्युतिः परिसरणात्माऽवस्थाविशेषः कर्मेति न तदपि पृथक्प

आकाशं मारुतो ज्योतिरापः पृथ्वी च पंचमी भावाभावौ च कालश्च सर्वभूतेषु पंचसु २२

दार्थः तथा सत्तादितिव्यवहारविषयत्वस्य संकल्पस्य सामान्यादिषु सद्भावेऽप्यनवस्थादोषभयात्तेभ्यो व्यावृत्तं द्रव्यगुणकर्मस्वेवानुगतं सामा
न्यमित्यप्यसत् अधिष्ठानसत्त्वेनैव सत्सदिति व्यवहारस्योपपत्तौ सत्तायां अननुगतस्यातस्यकल्पना पात्र नौचित्यात् नित्यद्रव्यवृत्तयोऽन्त्या वि
शेषा इत्युपगमस्तु स्वकात्म्येनित्यद्रव्याणामेवाभावान्निरालंबनः मानांतरासिद्धश्च समवायवत्तरूपादिकमपि समवायं विनैव द्रव्ये स्यात्स्यतीति स
मवायकल्पनाप्यनर्थिका घटाघटः पटान्योन्याभावः एवं भूतले घटसंसर्गाभावोऽपि भवितव्यतिनिर्याचोक्तं भावोत्तरमभावो हि कयाचित्तद्व्यपेक्षये
ति प्रागभावप्रध्वंसाभावयोस्तु सत्प्रतियोगिकत्वादेवासिद्धिः सद्भावमभावो निरूप्यत इति न्यायेन तन्निरूपकाभावात् तस्माद्भौतिकः पदार्थ
एव नास्तीति युक्तमुक्तं भावाभावकालानामपि पंचात्मकत्वं २

रामं॰
२३३

अंतरात्मकं अवकाशात्मकं मूर्त्तिः शरीरं तस्य शास्त्रं स्वरूपप्रकाशकं विधाने वेदवाक्यं तद्वित् मूर्त्तिशास्त्रविधानवित् ३ चरणं गमनं मारुतात्मकं वायुधर्मत्वा
त्तदात्मकं ४ पाकोन्नादेः प्रकाशो दीपादेः ज्योतिः ऊष्मा ५ क्षुद्रता अंतः प्रविश्य पार्थिवावयवसंयोगम्लापीकरणेन सूक्ष्मता ६ उत्तरेषु भूतेषु पूर्वभूतगुणाः संतीति
न शब्द एवाकाशे शब्दस्पर्शौ वायौ [illegible] शब्दस्पर्शरूपाणि तेजसि शब्दस्पर्शरूपरसाः सलिले तस्य च सगंधाः पृथिव्यामिति तेषां सर्वसत्वेषु सर्वथा

अंतरात्मकमाकाशं तन्मयं श्रोत्रमिंद्रियं तस्य शब्दं गुणं विद्यान्मूर्त्तिशास्त्रविधानवित् ३ चरणं मारुतात्मेति प्राणापानौ च तन्मयौ
स्पर्शनं चेंद्रियं विद्यात्तथा स्पर्शं च तन्मयं ४ तापः पाकः प्रकाशश्च ज्योतिश्चक्षुश्च पंचमं तस्य रूपं गुणं विद्यात्ताम्रगौरासिता
त्मकं ५ प्रक्लेदः क्षुद्रता स्नेह इत्यपामुपदिश्यते असृङ्मज्जा च यच्चान्यत्स्निग्धं विद्यात्तदात्मकं ६ रसनं चेंद्रियं जिह्वा रस
श्चापां गुणो मतः संघातः पार्थिवो धातुरस्थिदंतनखानि च ७ श्मश्रुरोम च केशाश्च शिरास्नायु च चर्म च इंद्रियं घ्राणसंज्ञातं ना
सिकेत्यभिसंज्ञिता ८ गंधश्चैवेंद्रियार्थोयं विज्ञेयः पृथिवीमयः उत्तरेषु गुणाः संति सर्वसत्वेषु चोत्तराः ९ पंचानां भूतसं
घातानां संततिं मुनयो विदुः मनो नवममेषां तु बुद्धिरक्तादशमी स्मृता १०

णेषु उत्तरगुणाः अविद्याकामकर्माख्याः तथा चोक्तं तमः प्रधानः क्षेत्राणां चित्प्रधानश्चिदात्मनां परः कारणतामेति भावनाज्ञानकर्मभिरिति ९ ए
तैर्भावनाज्ञानकर्मभिः वाक्यशेषे दृष्टैः सह नवमं मनः १० १० १० ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७

234

व्यवसायात्मिकानिश्चयात्मिकाव्याकरणंसंशयः सः अनंतात्माकर्मानुमानात्सुखदुःखलिंगेनकर्मणामाश्रयत्वेनानुमेयोजीवः ११ एभिःकालंकृतत्रेताद्वापरकलिरूपोजीवःतदात्मकैःपुण्यापुण्यादिसंस्कारात्मभिःएभिःभावैर्भावनाभिःसर्वप्राणिजातंसमन्वितंयःपश्यतिस्वरूपतस्त्वकल्मषमितिजानातिसःसमोहंसकामंकर्मनानुवर्त्तते।सात्मतत्वतयानिष्कामोभवतीत्यर्थः १२ षड्सप्ततितमः एवंपंचभूतानिअविद्याकामकर्माणिमनोबुद्धीचेतिदशकंक्षेत्रंततोन्यएकादशोऽनंतात्मासचलिंगात्मैवेतिभ्रमोमाभूदितितस्यापिदशकांतर्गतत्वंसाधयतिशरीरादित्यादिनास्थूलशरीराद्विप्रमुक्तमपिशरीरिणंसूक्ष्मशरीरवं

एकादशस्त्वनंतात्मासमर्वःपरउच्यते व्यवसायात्मिकाबुद्धिर्मनोव्याकरणात्मकं कर्मानुमानाद्विज्ञेयःसजीवःक्षेत्रसंज्ञकः
११ एभिःकालात्मकैर्भावैर्यःसर्वैःसर्वमन्वितं पश्यत्यकल्मषंकर्मसमोहंनानुवर्त्तते १२ शांतोमोक्षधर्मेषुषट्सप्ततितमः॥ ॥
व्यासउवाच शरीराद्विप्रमुक्तंहिसूक्ष्मभूतंशरीरिणं कर्मभिःपरिपश्यंतिशास्त्रोक्तैःशास्त्रवेदिनः १ यथामरीच्यःसहिताश्चरंतिसर्वत्रतिष्टंतिचदृश्यमानाः देहैर्विमुक्ताविचरंतिलोकांस्तथैवसत्वान्यतिमानुषाणि २ २ ॥ ॥ ॥

तंअतएवसूक्ष्मभूतंदुर्लक्ष्यंशास्त्रोक्तैःकर्मभिःयोगानुष्ठानैःपश्यंतिशास्त्रज्ञायोगिनःलिंगात्मानंसमाधौसाक्षात्कुर्वंतीत्यर्थः १ लिंगदेहसत्वेविद्वदनुभवंप्रमाणमुक्त्वायुक्तिमप्याहयथेतियथागगनेतेरसूर्यमरीचिकानिविडाःसंतोपिस्थूलदृष्ट्यानगृह्यंतेगरूत्कायुक्त्यातुदृश्यमानाःताएवातिविरलत्वंगच्छंतेतथादेहैःस्थूलैःरहितानिसत्वानिस्थूलदृष्ट्यानदृश्यंतइत्यर्थः लोकान्चरंतीतिशान्त्रेतं २ २ ॥

प्रतिरूपंप्रत्युपाधिःसूर्यस्यतापो रश्मिमंडलंच असुलक्ष्यते। एवंमत्ववत्सूक्ष्मजीवदेहेषुसत्वंसत्वप्रधानंलिंगंप्रतिरूपंप्रतिव्यक्तिसःयोगीपश्यति ३ एतदेवा
हतानीति ४ सर्वेषांयोगयोगिनांयोगंयुंजतांसत्वात्मालिंगदेहः वशेतिष्ठति यथेष्टंपरशरीरप्रवेशाद्यापियोग्योभवति आत्मेति चिंतितंकल्पितं
कर्मजंरजःकामादिव्यसनंजहतां। प्रधानस्यजगत्कारणस्य अद्वेषं अरोपभावस्तादात्म्यंयोगेष्वयंतितोपिमुक्तानांसर्वास्ववस्थासुसर्वकाले

प्रतिरूपंयथैवाप्सुतापःसूर्यस्यलक्ष्यते सत्ववत्सुतथासत्वंप्रतिरूपंसपश्यति ३ तानिसूक्ष्माणिसत्वानिविमुक्तानिशरीर
जः स्वेनसत्वेनसत्वज्ञाःपश्यंतिनियतेंद्रियाः ४ स्वपतांजाग्रतांचैवसर्वेषामात्मचिंतितं प्रधानाद्वेषमुक्तानांजहतांकर्म
जंरजः ५ यथाहनितथारात्रौयथारात्रौतथाहनि वशेतिष्ठतिसत्वात्मासततंयोगयोगिनां ६ तेषांनित्यंसदानित्योभूतात्मा
सततंगुणैः सप्तभिस्त्वन्वितःसूक्ष्मैश्चरिष्णुरजरामरः ७ मनोबुद्धिपराभूतःस्वदेहपरदेहवित् स्वप्नेष्वपिभवत्येषविज्ञा
ता सुखदुःखयोः ८

षुचयोगिनांलिंगदेहोवशेस्तीतिद्वयोःसंबंधः ६ तेषामितितेषांयोगिनांभूतात्माजीवः सततंसर्वदासूक्ष्मैःसप्तभिर्गुणैर्गुणकार्यैर्महदहंकारपं
चतन्मात्राख्यैर्युतःनित्यंचरिष्णुरिंद्रादिलोकेषुसंचरणशीलः सदाऽनित्यःकालत्रयेपिमिथ्यात्वादनित्योबाधितोव्यवहारतोऽजरामरश्चभवति ७ स
वेयोगिनांसूक्ष्मदेहापरोक्ष्यमुक्तेभूतानामपितद्दर्शनाय्याह। मनइतिमनोबुद्धिभ्यांपराभूतोजितः स्वप्नेपिस्वदेहंचस्थूलादन्यंवेत्तीतितथा ८ ॥

१० एवंस्वप्नेइवगर्भेशयनंप्राप्तोपितत्रतैर्जठराग्न्यादिभिर्दुःखंनाप्नोतीतितदृष्टांतत्रयमादेरभावादित्याह अहोतिप्रसिद्धधर्मिव्यपंऊष्माजाठरोयस्तदं तर्गतः ११ अस्यैवदुःखेपन्नमाह। तमितितमेतंआत्मानंओतितेजाःपरमेश्वरस्तस्यअंशमिवांशंवृत्तिषुदेहेषु १२ कथंतर्ह्यात्मप्राप्तिरतआहयोगेति अनु

तत्रापिलभतेदुःखंतत्रापिलभतेसुखं क्रोधलोभौतुतत्रापिकृत्वाव्यसनमृच्छति ९ प्रीरिणितश्चापिभवति
महतोर्थानवाप्यहि करोतिपुण्यंतत्रापिजीवन्निवचपश्यति १० अहोष्मांतर्गतश्चापिगर्भस्थंसमुपयिवान् दशमा
सांश्चसन्कुक्षौनैषोन्नमिवजीर्यते ११ तमेतमितितेजोंशंभूतात्मानंहृदिस्थितं तमोरजोभ्यामाविष्टानानुपश्यंति
मूर्तिषु १२ योगशास्त्रपराभूत्वातमात्मानंपरीप्सवः अनुष्ठायासान्यमूर्तानियानिवज्रोपमान्यपि १३ ॥

छायासानिअचेतनानिस्थूलशरीराणिअमूर्तानिसूक्ष्मशरीराणिवज्रोपमानिब्राह्मप्रलयेप्यविनाशीनिकारणशरीराणिअतिक्रामंतीतिशेषः केतेआत्मानंयेपरीप्सवःप्राप्तुमिच्छवोभवंतियोगेनदेहत्रयमुल्लंघयतनामात्मप्राप्तिरित्यर्थः १३ ॥ ॥

आश्रमकर्मसुकर्मछिद्रेषुगततत्महदुक्तंवाक्यंयोगंयोगप्रधानंशांडिल्योमुनिरब्रवीत्कीदृशंयोगंसमाधौशमंसमाधिकालीनंकारणाभावात्प्रभूतं
शमंसर्वहेतुपशमात्मकंतत्रसन्यासिनोध्यानापरिवसन्यासःइतरेषामाश्रमिणामपिकर्मछिद्रेषुध्यानंविहितमेवेत्यर्थःसोयंशमःछांदोग्ये
शांडिल्यब्राह्मणेसर्वंखल्विदंब्रह्मतज्जलानितिशांतउपासीतेत्यादिनाविहितःतत्रब्रह्मणःसर्वजायतेतत्रैवलीयतेतेनैवअनतिचेष्टतेचेतितज्ज
लानइतिहेतोःयतःसर्वंब्रह्मतःउत्पन्नमतोब्रह्मैवअत्तस्सैकाकादर्शित्वेनरागद्वेषादिशून्यतयाशांतोभूत्वाउपासीतेतिश्रुत्यर्थः १७ उपसं

पृथगस्तेषुसर्वेषुचतुर्ष्वाश्रमकर्मसु समाधौयोगमेवैतत्शांडिल्यःशममब्रवीत् १७ विदित्वास
प्तसूक्ष्माणिषडंगंचमहेश्वरं प्रधानविनियोगस्थंपरंब्रह्मानुपश्यति १८ शांतोमोक्षधर्मेषुमुक्तानुप्रश्ने॥

हरतिविदित्वेतिसप्तसूक्ष्माणिइंद्रियार्थमनोबुद्धिमहत्तत्वाव्यक्तपुरुषान्शास्त्रतोविदित्वाषडंगंमहेश्वरंजगत्कारणंयोगबलेनविदित्वाष
डंगानितुसर्वज्ञतातृप्तिरनादिबोधःस्वतंत्रतानित्यमलुप्तदृष्टिःअनंतशक्तिश्चविभोर्विमुक्ताःषडाहुरंगानिमहेश्वरस्येतिवायुपुराणोक्तानि
प्रधानंत्रिगुणात्मकमज्ञानंतस्यविनियोगोविपरिणामइदंजगदितिजानन्परंब्रह्मशाखाग्रस्थानीयादीश्वरादंतरंचंद्रस्थानीयंअनुगु
रुवेदवाक्यमनुध्यानेनपश्यतिसाक्षात्करोति १८ सप्तसप्ततितमः॥

एवमध्यायद्वयेन स्थूलसूक्ष्मशरीराभ्यामात्मानं विविच्य मूलाज्ञानादपि तं विवेक्तुमारभते हृदीति हृदयक्षेत्रे मोहो वैचित्त्यं तदेव संचयो बीजमस्य विविधित्सा क
र्तुमिच्छा परिषिच्यते अस्मिन्निति परिषेचनं आलवालं १ आधारः मूलं परिषिच्यते अनेनेति परिषेचनं जलं ३ तत्फलं रम्यादि तद्दिप्सवः आयसैः लोहमयैर्ब
द्धैः पाशैः बंधकैः शरीरैः वासनाभिर्वा ४ वासनाजित्वा कामं अपकर्षति निकृंततीति दुःखयोः सदुःखयोः वैषयिकसुखमपि दुःखमेवेति मत्वाहुः दुःखयोरिति

व्यास उवाच हृदि कामद्रुमश्चित्रो मोहसंचयसंभवः क्रोधमानमहास्कंधो विविधित्सापरिषेचनः १ तस्य चाज्ञा
नमाधारः प्रमादः परिषेचनं सोऽभ्यसूयापलाशो हि पुरा दुष्कृतसारवान् २ संमोहचिंताविटपः शोकशाखो भ
यांकुरः मोहनीभिः पिपासाभिर्लताभिरनुवेष्टितः ३ उपासते महावृक्षं सुलुब्धास्तत्फलेप्सवः आयसैः संयु
तापाशैः फलदं परिवेष्ट्य तं ४ यस्तान्पाशान्वशे कृत्वा तं वृक्षमपकर्षति गतः सदुःखयोरंतं यतमानस्तयो
र्द्वयोः ५ संरोहत्यकृतप्रज्ञः सदा येन हि पादपं स तमेव ततो हंति विषं ग्रंथिरिवातुरं ६ तस्यानुगतमूलस्य मूल
मुद्ध्रियते बलात् योगप्रसादात्कृतिना साम्येन परमासिना ७

कोऽसौ यतमानः त्यजन्त्यक्तुमिच्छन् देहेतो शानन ५ येन स्त्र्यादिना हेतुना तं कामपादपं संरोहति वर्द्धयति स सर्वस्त्र्यादिस्तं वर्द्धकं हंति ६ मूलं च अज्ञानं सा
म्येन निर्विकल्पसमाधिना असिना तेन तो किं किकारणात्मत्वेनाभिमतादानंदमयाख्यादज्ञानादप्यन्य आत्मेति कारणादपि विवेको दर्शितः ७ ॥ ॥

वंधं वंधकत्वं च धत्तेति पोरस्त्रागं ८ अग्निमाध्यायेविधा [illegible] मिति वर्त्मसि सारं पूर्वोक्ता स्थानकृतं कुराङ्गरूपकेण। आह शरीरं पुरमित्यादि नु भोगायतनत्वा
त्शरीरं पुरं भोगजसुखाद्यभिमानित्वात् बुद्धिः स्वामिनी। तत्र बुद्धेर्निश्चयात्मिकाया बुद्धेः स्वामिन्याः अर्थचिंतकं अमात्यस्थानीयं मनः विचारपत्वात बुद्धेर्भोगा
र्थं विषयधनमर्पयंतीन्द्रियाणि पौराः ते च मनसाऽमात्येनमवरुध्य इति मनः पौरा इत्युच्यंते। तदर्पयंति पौरा इंद्रियपौराणां पालनार्थं मनसः पराकृतिः सूह
तो क्रियाप्रवृत्तिः पुरस्तात्क्षेत्रारामादिदृष्टाद्दृष्टार्थसाधिका। तत्र कृतौ द्वौ दोषौ रजस्तमसी। राजसतामसाहंकारो दारुणो। क्रियाफलमन्यथयंतो
चित्तामात्यस्य कालुष्यं कुर्वंतौ। तमेवार्थं क्रियाफलं सुखदुःखं मनसाऽमात्येन सदोषेणाभिनिर्मितं पौरा उपजीवंति अर्पयंति पुरेश्वरैः मनो बुध्यहंका

एवं यो वेद कामस्य केवलस्यानिवर्त्तनि वंधं वै कामशास्त्रस्य सदुःखान्यनिवर्त्तते शरीरं पुरमित्याहुः स्वामिनी बुद्धिरिष्यते
तत्र बुद्धेः शरीरस्थं मनो नामार्थचिंतकं ८ इंद्रियार्थं मनः पौरास्तदर्थंतु पराकृतिः तत्र द्वौ दारुणौ दोषौ तमो नाम रजस्तथा
९ तदर्थमुपजीवंति पौराः सह पुरेश्वरैः अद्वारेणा तमेवार्थं द्वौ दोषावुपजीवतः तत्र बुद्धिर्हि दुर्धर्षा मनः सामान्यमुच्यते ॥

रैः सह १० एवं सति अद्वारेणा अविहितेन निषिद्धेन च मार्गेण पारदार्यादिना राजसतामसाहंकारौ कत्तारौ तं सुखादिरूपमर्थं उपजीवतः। तत्र एवं
सति दुर्द्धर्षापि बुद्धिः सुहृत्सत्वसमत्वेन रजस्तमसोरवशत्वात्सापि दोषकलुषितेन मनसा सह समानत्वं भजते मनसः प्रधानत्वात् एवं बुद्धिरपि सदोष
त्वेन यथा धर्ममधर्मं च कार्यं चाकार्यमेव च। अयथावत्प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी॥ अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसावृता सर्वार्थान्विपरीतांश्च बुद्धिः सा
पार्थ तामसी इति भगवदुक्तरूपवती भवति ॥

मो०
२३७

स्ता३

ततोऽपि किं स्यादित्यत आह पौरा इति दुष्टे मनसि इंद्रियाण्यपि दुष्टानि भूत्वा न क्वचित्स्थैर्यं लभंते एवं बुद्धिरपि दुष्टा सती यदर्थं यमर्थं धनपुत्रादिकं हितमिति अध्यवस्यति स रथवान्नर्थो दुःखदायी भूत्वा परिसीदति नश्यति १२ नष्टोऽप्यर्थो दुःखद इत्याह यदिति यत्र बुद्धिसहितं मनः अर्थनाशादूर्ध्वं च अध्यास्ते स्मरति तत्र मनोऽपि परिसीदति मनस[illegible]पेन बुद्धिरपि तप्यत इत्यर्थः १३ बुद्धिमनसोरनात्मनोस्तापे आत्मनः किं तत्राह आह हादेनेति तत्रेति रागेन मात्मानं तत्र बुद्धौ विध्वस्तं प्रतिबिंबरूपेणास्थापितं रजः बुद्धिगतो रजोगुणः दुःखैकफलदः पर्यवतिष्ठते व्याप्नोति तथा च बुद्धिधर्मैः परिच्छेदपरितापा[illegible]दयस्तदुपहिते

पौराश्चापि मनस्त्रस्तास्तेषामपि चला स्थितिः यदर्थं बुद्धिरध्यास्ते सोनर्थः परिसीदति १२ यदर्थं पृथगध्यास्ते मनस्तत्परिसीदति पृथग्भूतं मनो बुध्या मनो भवति केवलं १३ तत्रैनं विध्वतं शून्यं रजः पर्यवतिष्ठते तन्मनः कुरुते सख्यं रजसा सह संगतं तं चादाय जनं पौरं रजसे संप्रयच्छति १४ शांतो मोक्षधर्मेषु शुकानुप्रश्ने॥ ॥ ॥

तं२

आत्मनि भांतीत्यर्थः बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेनैव बहुधा राग्नमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्टः सुधीः स्वप्नोम्भूत्वा ध्यायतीव [illegible] लेलायतीवेत्यादि श्रुतिभ्यः नैर्बुद्धिगुणैरात्मापि तप्यत एवेति फलितमाह तदिति तत्तस्माद्धेतोः मनः रजसा सह सख्यं कुरुते प्रवृत्तमुन्मुखं भवतीत्यर्थः ततः किमत आह संगतं मन उपाधिकं तं आत्मानं पौरजनं इंद्रियाणि चादाय स्ववशे कृत्वा मनः कर्तृ रजसे रजः फलाय दुःखाय प्रयच्छति यथा दुष्टामात्यो राजानं पौरंजनं च स्वाधीनं कृत्वा शत्रवेऽर्पयति तद्वद्रजसे न मनसा आत्मा बुद्धिरिंद्रियाणि च बद्धानीत्यर्थः १४ अष्टसप्ततितमः॥ ॥

राम०
२३७

एवं प्रसक्तस्य बंधस्य मोक्षार्थं व्यासेनोक्तमुपायं वक्तुं प्रतिजानीते भीष्मः भूतानामिति चिदात्मोपाधिभूतानां खादीनां परिसंख्यानं निर्द्धरणं भूयः इति प्रागुक्तमेवाध्या त्मं पुनः श्लाघया ध[illegible]न्योऽहमीदृशमध्यात्मं ज्ञातवानिति बुद्ध्या निशामय शृणु १ दीप्तेति अंशेनेन अनावृतो वह्निनिभः आवृतो धूमतुल्यः निदर्शनं निश्चितं शास्त्रं अज्ञानापनोदकं २ एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदंत्यस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमित्यादिश्रुत्या ब्रह्मणि निषिद्धानां चतुर्विधपरिमाणादिगु णानां मात्रयो भूतान्येवेत्यात्मनो निर्गुणत्वसिद्ध्यर्थं भूम्यादिगुणान्विभजते भूमेरिति स्थैर्यमचांचल्यं गुरुत्वं पतनप्रतियोगी गुणः प्रसवो धान्याद्युत्पत्तिस्तद

भीष्म उवाच भूतानां परिसंख्यानं भूयः पुत्र निशामय द्वैपायनमुखाद्भ्रष्टं श्लाघया परयानघ १ दीप्तानलनिभः
प्राह भगवान्धूम्रवर्चसे ततोऽहमपि वक्ष्यामि भूयः पुत्र निदर्शनं २ भूमेः स्थैर्यं गुरुत्वं च काठिन्यं प्रसवार्थता गंधो
गुरुत्वं शक्तिश्च संघातः स्थापना धृतिः ३ अपां शैत्यं तथा क्लेदो द्रवत्वं स्नेहसौम्यता जिह्वा निस्यंदनं चापि भौमा
नां श्रपणं तथा ४ ॥

र्थता गुरुत्वं प्रपमानता पिंडमूर्तिः शक्तिर्गंधग्रहणसामर्थ्यं संघातः श्लिष्टावयवत्वं स्थापना मनुष्याद्याश्रयत्वं धृतिः पांचभौतिके मनसि यो धृत्यंशः सपार्थिवः [illegible] स्थैर्यशब्देनैवोपात्त इति धृतिशब्देनात्र भूतांतरप्रवेशस्थापनत्वमुच्यते ३ जिह्वा रसनेंद्रियं विस्यंदनं प्रस्रवणं चान्द्रहिमक रकादिरूपेण संघातश्च भौमानां तंदुलादीनां श्रपणं पाचनं ४ ॥ ॥ ॥

ध धान्याद्युपत्तिः

ज्योतिर्ज्वलनकर्मा लघुशीघ्रगामित्वं ५ अनियमस्पर्शो अनुष्णाशीतस्पर्शः वादस्थानं वागिंद्रियं गोलकानि । स्वतंत्रता मनादौ मोक्षो मुक्त्यादेः कर्म
उत्क्षेपणादि चेष्टाश्वासप्रश्वासादिः आत्मता प्राणरूपेणाविदुपाधित्वं भवो जन्मेरणा ६ अनाश्रयं आश्रयत्वाभावः अनालंबनं आश्रयांतरशू
न्यत्वं । अव्यक्तं रूपस्पर्शशून्यत्वात् । अविकारिता द्रव्यांतरानारंभकत्वं भूतत्वं श्रोत्रेंद्रियोपादानत्वात् । विकृतानि देहांतर्गतछिद्राणि । अत्र भूतत्वाविक

238

अग्नेरुर्द्धर्षिताज्योतिस्तापः पाकः प्रकाशनं शोको रागो लघुस्तैक्ष्ण्यं सततं चोर्ध्वभासिता ५ वायोरनियमस्पर्शो वादस्था
नं स्वातंत्र्यता बलं शैघ्र्यं च मोक्षं च कर्म चेष्टात्मता भवः ६ आकाशस्य गुणाः शब्दो व्यापित्वं छिद्रतापि च अना
श्रयमनालंबमव्यक्तमविकारिता ७ अप्रतीघातिता चैव भूतत्वं विकृतानि च गुणाः पंचाशतं प्रोक्ताः पंचभूतात्मभा
विताः ८ धैर्योपपत्तिर्व्यक्तिश्च विसर्गः कल्पना क्षमा सदसच्चाशुता चैव मनसो नव वै गुणाः ९ ॥ ॥ ॥

तत्वाद्यो भूतांतरेपि संभवंतीति अधिकगुणत्वं तत्राश्रित्य पापि गुणाः पंचाशदेव पंचाशत्तमित्यार्षं पंचभूतात्मभाविताः पंचानां भूतानामात्मा प्राप्तिः स्वकं
स्वरूपं तत्र लक्षिताः ७ धैर्यं उपपत्तिरूहापोहकौशलं । व्यक्तिः स्मरणं विसर्गः विपरीतसर्गो भ्रांतिः । कल्पना मनोरथवृत्तिः क्षमा प्रसिद्धा सत्वे रा
ग्यादि । असत् रागद्वेषादि । आशुता अस्थिरत्वं ८

इष्टानिष्टानां वृत्तिविशेषाणां विपत्तिर्नाशः निद्रारूपा वृत्तिरित्यर्थः व्यवसायः उत्साहः समाधिता चित्तस्थैर्यं निरोध इत्यर्थः संशयः कोटिद्वय
स्थकज्ञानं प्रतिपत्तिः प्रत्यक्षादिप्रमाणवृत्तिः ९ अत्र बुद्धिमनसोरेकीकृत्य शंकते कथमिति ननु धर्म्मादीनां स्थैर्यादयो ज्ञानवद्गुणा इति

इष्टानिष्टविपत्तिश्च व्यवसायः समाधिता संशयः प्रतिपत्तिश्च बुद्धेः पंच गुणान्वि
दुः ९ युधिष्ठिर उवाच कथं पंच गुणा बुद्धिः कथं पंचेंद्रिया गुणाः एतन्मे सर्वमाच
क्ष्व सूक्ष्मज्ञाने पितामह १०

युक्तं इंद्रियमनसां तु पश्याम्यहं दुःख्यहं जानाम्यहमित्यात्म्यभेदेन प्रतीयमानानां कथमनात्मत्वं अनात्मत्वे वा कथं तद्गुणानां धैर्यप्रयत्नादी
नां प्रतिपन्नं तानां ज्ञानाज्ञानरूपत्वात् न हि जडानामज्ञो गुणाः संभवंतीति ऐंद्रिया गुणाः रूपादिप्रकाशा इति बुद्धिगुणानामेवाव पुनरनुवादः १०

मो० २३९

235

अत्रोत्तरं पदेनाहृदयं मनश्चेत्यादिप्रज्ञानं ब्रह्मेत्यंतां श्रुतिमनुसरन्नाह आहुरिति ननु पंचाशद्भूतगुणाः पंच बुद्धिगुणा इति पंचपंचाशद्वा चतुर्दशा नुपदोक्ता बुद्धिगुणा इति पक्षे चतुःषष्टिर्वा बुद्धिगुणाः स्युरित्याशंक्याह भूतविशिष्टाः पंचभूतान्यपि बुद्धेरेव गुणाः एवं च पंचपंचाशदिति षष्टिं बुद्धिगुणा नाहुः ते च नित्येन चैतन्येन विषक्ताः मिश्रिताः उक्तानामपि वृत्तीनां चिदनुवेधेनैव ज्ञानरूपत्वव्यवहार इति न कश्चिद्दोष इति भावः वृत्तिभिश्चैतन्यस्य संबंधो जतुकाष्ठवन्मा भूदित्याशयेनाह भूतेति भूतानि पंचज्ञानद्वि भूतयश्च मनो बुद्धिश्चांसह उक्ताः षट् षष्टिरित्येक सप्तति पदार्था न क्षरे राव

भीष्म उवाच आहुः षष्टिं बुद्धिगुणान्वै भूतविशिष्टानित्यविषक्ताः
भूतविभूतीश्चाक्षरसृष्टाः पुत्र न नित्यं तदिह वदंति ॥ ॥

त्मगुणाप्रशासितारस्रष्टारं वदंति वेदाः सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति श्रुतेः ननु अक्षरस्य सर्वस्रष्टृत्वे परिणामित्वं स्यादित्याशंक्याह पुत्र न नित्यं तदि ह वदंतीति तत्र स्रष्टृत्वे अक्षरस्याक्षरत्वादपरिणामित्वादेव नित्यं न यथा क्षीरस्य नित्यं दधिस्रष्टृत्वं तद्वन्न किं तर्हि शुक्तिकायां रजतं प्रतीति का दाचित्कं दृष्टिसमसमयं चितो विश्वस्रष्टृत्वमित्यर्थः एवं च चितोऽपरिणामित्वात्तज्जं जगद्रज्जूरगवन्मृषैवेति ब्रह्माद्वैतं सिद्ध्यतीति भावः तथा च श्रुतिः अजायमानो बहुधा विजायत इति जन्मादिभावविकारमलभमान एव बहुरूपो भवतीति श्रुत्यर्थः ॥ ॥ ॥

राम० २३९

इदमेवमदुक्तं वेदसंमतमित्याह तदिति। तत्र तस्मिन्पूर्वश्लोकोक्ते जगदुत्पत्त्यादिविषये यत्तत्त्वं तत्त्वं अनागतं अनागमं वेदविरुद्धं उक्तं अन्यैर्वादिभिः
तत्र चिंताकलिलं विचारेणातो दुष्टं यौक्तिकैरुक्तमपि युक्तिविरुद्धमेव श्रौतमेव मतं युक्तिमत्तरमित्यर्थः त्वं तु संप्रति इह लोके तत्र मदुक्तं भूतार्थं स्मृतिं त्वम् सिद्ध
सब्रह्मणस्तत्त्वं यथाप्राप्तं सर्वं कृत्स्नमवाप्य भूतप्रभावात्प्रलये स्वयमपि तल्लयप्रपंचमो। तत्राप्युपशांता निवृत्तिका बुद्धिर्यस्य तथाभव १२ इति नैल

तत्सूत्रचिंताकलिलं तदुक्तमनागतं वै न तव संप्रतीह। भूतार्थतत्त्वं तदवाप्य सर्वं भूतप्रभावाद्भव शांतबुद्धिः १२ शांतौ मो-
क्षधर्मेषु मुक्तानुप्रश्नाः समाप्ताः॥ ॥युधिष्ठिर उवाच य इमे पृथिवीपालाः शेरते पृथिवीतले। पृतनामध्य एते हि गतसंज्ञा म-
हाबलाः १ एकैकशो भीमबला नागायुतबलास्तथा। ते हि निःश्चिताः संख्ये तुल्यतेजोबलैर्नरैः २ नैषां पश्यामि हंतारं
प्राणिनां संयुगे परं। विक्रमेणोपसंपन्नास्तेजोबलसमन्विताः ३ अथ चेमे महाप्राज्ञाः शेरते हि गतासवः। मृता इति च शब्दो-
यं वर्त्तत्येषु गतासुषु ४

कंठीये भारतभावदीपे शांतौ मोक्षधर्मेषु द्वासप्ततितमोऽध्यायः॥ ॥ ननु शांतबुद्धिर्नैव भवेद्यस्य चेतस्यमृत्युरनंतविस्मृतिरिति स्मृतेः सा मरणोऽस्य यमेव भवति किं
साधनायासेनेत्याशंक्य ग्रामाद्ग्रामांतरप्राप्तिवन्मृत्युर्जन्मनी न तु स्वरूपनाशो द्वयोः कृतहानाकृताभ्यागमादिदोषप्रसक्तेः स्मृतिस्तु स्थूलदेहमात्र
विस्मरणपरेति तिरोधायार्थमिन्द्रप्रजापतिसंवादमारभते य इमे पृथिवीपाला इत्यादिना ३ वर्त्तति वर्त्तते ४

द्रो०
२५०

कस्येति स्थूलसूक्ष्मस्य वा देहस्य आत्मतरवेवेति कुतः पुरुषात् केन निमित्तेन ६ आख्यापिकामुखेन कुतइत्यस्योत्तरं तावद्दाहपुरेत्यादिना १५

इमे मृता नृपतयः प्रायशो भीमविक्रमाः तत्र मे संशयो जातः कुतः संज्ञा मृता इति ५ कस्य मृत्युः कुतो मृत्युः केन मृत्यु रिह प्रजाः हरत्यमरसंकाश तन्मे ब्रूहि पितामह ६ भीष्म उवाच पुरा कृतयुगे तात राजासीदत्त्वकंपकः स शत्रुवशमापन्नः संग्रामे क्षीणवाहनः ७ तस्य पुत्रो हरिर्नाम नारायणसमो बले स शत्रुभिर्हतः संख्ये सबलः सपदानुगः ८ स राजा शत्रुवशगः पुत्रशोकसमन्वितः यदृच्छया शांतिपरो ददर्श भुवि नारदं ९ तस्मै स सर्वमाचष्ट यथावृत्तं जनेश्वरः श त्रुभिर्ग्रहणं संख्ये पुत्रस्य मरणं तथा १० तस्य तद्वचनं श्रुत्वा नारदोथ तपोधनः आख्यानमिदमाचष्ट पुत्रशोकापहं तदा ११ नारद उवाच राजन्शृणु समाख्यानमद्येदं बहुविस्तरं यथावृत्तं श्रुतं चैव मयैव वसुधाधिप १२ प्रजाः सृ ष्ट्वा महातेजाः प्रजासर्गे पितामहः अतीव वृद्धा बहुला नामृष्यत पुनः प्रजाः १३ न ह्यंतरमभूत्किंचित्क्वचिज्जंतुभिर च्युत निरुच्छ्वासमिवोन्नद्धं त्रैलोक्यमभवन्नृप १४ तस्य चिंता समुत्पन्ना संहारं प्रति भूपते चिंतयन्नाध्यगच्छच्च संहारे हेतु कारणं १५ तस्य रोषान्महाराज खेभ्योग्निरुदतिष्ठत तेन सर्वा दिशो राजन्ददाह स पितामहः १६ ॥ स१ ॥

खेभ्यः इंद्रियच्छिद्रेभ्यः १६ १६ १६ ॥ ॥ ॥ ॥ ७ ॥ ॥

250

त्र १

खंखस्थंग्रहनक्षादि १७ क्रुधारिा क्रुधायोर्क्रुधापृथिवीइत्यादिफ्रोतघुपृथिव्यादीनि १८ अध्वरंध्वहिंसायांअहिंसैवजटाइवशिरसिधार्यत्वेनमा

ततोदिवंभुवंखंचजगच्चसचराचरं ददाहपावकोराजन्भगवत्कोपसंभवः १८ तत्राद ह्यंतभूतानिजंगमानिस्थि
राणिच महताक्रोधवेगेनकुपितेप्रपितामहे ततोहरिजटःस्थाणुर्वेदाध्वरपतिःशिवः जगामशरणंदेवोब्रह्मा
णंपरवीरहा १९ तस्मिन्नभिगतेस्थाणौप्रजानांहितकाम्यया अब्रवीत्परमोदेवोज्वलन्निवतदाशिवं २० कर
वाराणघकंकामंवरार्हेसिमतोमम कर्त्ताह्यस्मिप्रियंशंभोतवयद्धृदिवर्त्तते २१ शांतौमोक्षधर्मेषुमृत्युप्रजापतिसं
वादे॥ ॥स्थाणुरुवाच प्रजासर्गनिमित्तंमेकार्यवत्तामिमांप्रभो विद्धिसृष्टास्त्वयाहीमामाकुप्यासांपितामह १ त
वतेजोग्निनादेवप्रजादह्यंतिसर्वशः तादृष्टामामकारुण्यंमाकुप्यासांजगत्प्रभो २ प्रजापतिरुवाच नकुप्येनचमे
कामोनभवेयुःप्रजाइति लाघवार्थंधरायास्तुततःसंहारइष्यते ३ इयंहिमांसदादेवीभारार्त्तासमचोदयत् संहारा
र्थंमहादेवभारेणाप्सुनिमज्जती ४ यदाहंनाधिगच्छामिबुध्यावहुविचारयन् संहारमासांवृद्धानांततोमांक्रोधआवि
शत् ५ स्थाणुरुवाच संहारार्थंप्रसीदस्वमाक्रुधोविबुधेश्वर माप्रजाःस्थावरंचैवजंगमंचव्यनीनश ६ ॥ ॥

न्यापसासोध्वरजठोदयालुंहरिजटइतिपाठेपिहारिशब्देनतद्गुणाःपालकत्वमालक्ष्यपूर्ववद्देवार्थः २१ अशीतितमःकार्यवत्तांअर्थितत्वंमाकुप्यको
पंकुरुआसांत्रासु २ नभवेयुनश्येयुः ६ ॥

उन्नपात्रअपितृणाविशेषः ९ अधिदैवे अहंकाराधिष्ठातृत्वे ११ आवृत्तिजाः प्रजायायामियाचो आवृत्त्याजाताः मृत्वामृत्वापुनर्जायंतामित्यर्थः १२

पल्वलानिचसर्वाणिसर्वंचैवतृणोलपं स्थावरंजंगमंचैवभूतग्रामंचतुर्विधं ७ तदेतद्भस्मसाद्भूतंजगत्सर्वमुपप्लुतं प्रसीदभगवन्साधोवरएषवृतोमया ८ नष्टाःपुनर्भविष्यंतिप्रजाह्येताःकथंचन तस्मान्निवर्त्यतामेतत्तेजःस्वेनैवतेजसा ९ उपायमन्यंसंपश्यभूतानांहितकाम्यया यथामीजंतवःसर्वेनदह्येरन्पितामह १० अभावंहिनगच्छेयुरुच्छिन्नप्रजनाःप्रजाः अधिदैवेनियुक्तोस्मित्वयालोकेष्वीश्वर ११ त्वद्भवंहिजगन्नाथजगत्स्थावरजंगमं प्रसाद्यत्वांमहादेवयाचाम्यावृत्तिजाःप्रजाः १२ नारदउवाच श्रुत्वातुवचनंदेवःस्थाणोर्नियतवाङ्मनाः तेजस्तत्स्वंनिजग्राहपुनरेवांतरात्मनि १३ ततोग्निमुपसंगृह्यभगवांल्लोकपूजितः प्रवृत्तिंचनिवृत्तिंचकल्पयामाससवैप्रभुः १४ उपसंहरतस्तस्यतमग्निंरोषजंतदा प्रादुर्बभूवविश्वेभ्यःखेभ्योनारीमहात्मनः १५ कृष्णारक्तांबरधराकृष्णनेत्रतलांतरा दिव्यकुंडलसंपन्नादिव्याभरणभूषिता १६ साविनिःसृत्यवैखेभ्योदक्षिणामाश्रितादिशं ददृशातेचतांकन्यांदेवौविश्वेश्वरावुभौ १७ तामाहूयतदादेवोलोकानामादिरीश्वरः मृत्योइतिमहीपालजहिचेमाःप्रजाइति १८

सन्निजग्राह संहृतवान् १३ प्रवृत्तिंजन्म निवृत्तिंमरणं अनेननानात्वंप्रजानामुच्छेदोनात्यंतंभवेदितिदर्शितं १४ विश्वेभ्यःसर्वेभ्यः १५ उभौब्रह्मरुद्रौ १७

२० पाणिभ्यांअश्रूणिजग्राहाम् तयोरश्रुपातेयुगपत्सर्वभूतक्षयोमाभूदितिभावः २२ एकाशीतितमः विनीयप्रमार्ज्यआवर्जिताऋजुभूता ४ प्र

त्वंहिसंहारबुध्यामेचिंतितारुषितेनच तस्मात्संहरसर्वास्त्वंप्रजाःसजडपंडिताः १९ अविशेषेणचैवत्वंप्रजाःसंहार
कामिनिममत्वंहिनियोगेनश्रेयःपरमवाप्स्यसि २० एवमुक्तातुसादेवीमृत्युःकमलमालिनी प्रदध्यौदुःखिताबाला
साश्रुपातमतीवच २१ पाणिभ्यांचैवजग्राहतान्यश्रूणिजनेश्वरः मानवानांहितार्थाययपाचेपुनरेवह २२ शांति
मोक्षधर्मेषुमृत्युप्रजापतिसंवादे नारदउवाच विनीयदुःखमबलासात्मनैवायतेक्षणा उवाचप्रांजलिर्भूत्वालतेव
वावर्जिता तदा १ त्वयासृष्टाकथंनारीमादृशीवदतांवर रौद्रकर्माभिजायेतसर्वप्राणिभयंकरी २ बिभेम्यहमधर्म
स्यधर्म्यमादिशकर्ममे त्वंमांभीतामवेक्षस्वशिवेनेश्वरचक्षुषा ३ बालान्वृद्धान्वयस्थांश्चनहरेयमनागसः प्राणि
नःप्राणिनामीशनमस्तेस्तुप्रसीदमे ४ प्रियान्पुत्रान्वयस्यांश्चभ्रातॄन्मातॄःपितॄनपि अपध्यास्यंतियेदेवंमृता
स्तेषांबिभेम्यहं ५ कृपणाश्रुपरिक्लेदोदहेन्मांशाश्वतीःसमाः तेभ्योहंबलवद्भीताशरणंत्वामुपागता ६ यमस्यभ
वनेदेवयातयंतेपापकर्मिणः प्रसादयेत्वांवरदप्रसादंकुरुमेप्रभो ७

यान्पुत्रानित्यस्यनहरेयमितिपूर्वेणान्वयः तत्रहेतुःयेषांसंबंधिनांमृतास्तेअपध्यास्यंतिशप्स्यंतेनतुहितेषांतेभ्योविभेम्यहं ५ बलवत्अत्यंतं ६ ७ ॥

अप्रतिस्क्रतयाअनंगीक्रतायाधेनुकंगोतीर्थंप्रति यानंतरवर्त्तिनि १६ १७ १८ २० ॥ ॥

एतदिच्छाम्यहंकामंत्वत्तोलोकपितामह इच्छेयंत्वत्प्रसादार्थंतपस्तप्तुंमहेश्वर ८ पितामहउवाच मृत्योसंकल्पितामेत्वं
प्रजासंहारहेतुना गच्छसंहरसर्वास्त्वंप्रजामाचविचारय ९ एतदेवमवश्यंहिभवितानैतदन्यथा क्रियतामनवद्यांगियथो
क्तंमद्वचोनघ एवमुक्तामहाबाहोमृत्युःपरपुरंजय नव्याजहारतस्थौचप्रह्वाभवद्वाङ्मुखी ११ पुनःपुनरथोक्ता
सागतसत्त्वेवभामिनी तूष्णीमासीत्ततोदेवोदेवानामीश्वरेश्वरः १२ प्रससादकिलब्रह्मास्वयमेवात्मनात्मनि स्मयमा
नश्चलोकेशोलोकान्सर्वान्निवैक्षत १३ निवृत्तरोषेतस्मिंस्तुभगवत्यपराजिते साकन्याप्यजगामास्यसमीपादितिनः
श्रुतं १४ अपसृत्याप्रतिस्क्रत्यप्रजासंहरणंतदा त्वरमाणेवराजेंद्रमृत्युर्धेनुकमभ्यगात् १५ सातत्रपरमंदेवीतपोचरत
दुश्चरं समाह्येकपदेतस्थौदशपद्मानिपंचच १६ तांतथाकुर्वतींतत्रतपःपरमदुश्चरं पुनरेवमहातेजाब्रह्मावचनमब्रवी
त् १७ कुरुष्वमेवचोमृत्योतदनादृत्यसत्वरा तथैवैकपदेतातपुनरस्थानिसप्तमा १८ तस्थौपद्मानिषड्देवपंचद्वेचैवमान
द भूयःपद्मायुतंतातमृगैःसहचचारसा १९ द्वेचायुतेनरश्रेष्ठवाय्वाहारामहामते पुनरेवततोराजन्मौनेमातिष्ठदुत्तमे २०

कौशिकीगंडकीनदी २२ दार्विवस्पाराशिव २८ निग्रहहंकृत्वा ३१ अपध्यासंतीत्युक्तंतत्राहनत्वामितित्वपिदोषंनवदिष्यंतीत्यर्थः ३३ पुरुषेपति रूपं

असुवर्षसहस्राणिसप्तचैकंचपार्थिव ततोजगामसाकन्याकौशिकींनृपसत्तम २१ तत्रवायुजलाहाराचचारनियमंपुनः ततोययौमहाभागागंगांमेरुंचकेवलं २२ तस्थौदार्विवनिश्चेष्टाप्रजानांहितकाम्यया ततोहिमवतोमूर्ध्नियत्रदेवाःसमीजिरे २३ तत्रांगुष्ठेनराजेंद्रनिखर्वमपरंततः तस्थौपितामहंचैवतोषयामासयत्नतः २४ ततस्तामब्रवीत्तत्रलोकानांप्रभवाव्ययः किमिदंवर्त्ततेपुत्रिक्रियतांममतद्वचः २५ ततोब्रवीत्पुनर्मृत्युर्भगवंतंपितामहं नहरेयंप्रजादेवपुनश्चाहंप्रसादये २६ तामधर्मभयाद्भीतांपुनरेवप्रयाचतीं तदाब्रवीद्देवदेवोनिगृह्येदंवचस्ततः २७ अधर्मोनास्तितेमृत्योसंयच्छेमाःप्रजाःशुभे मयाह्युक्तंमृषाभद्रेभवितानेहकिंचन ३० धर्मःसनातनश्चत्वामिहैवानुप्रवेक्ष्यति अहंचविबुधाश्चैवत्वद्धितेनिरताःसदा ३१ इममन्यंचतेकामंददानिमनसेप्सितं ३२ नत्वांदोषेणयास्यंतिव्याधिसंपीडिताःप्रजाः पुरुषेषुस्वरूपेणपुरुषस्त्वंभविष्यसि स्त्रीषुस्त्रीरूपिणीचैवतृतीयेषुनपुंसकं ३४

रूपंप्रतिरूपोवभूवेतिश्रुतेःसर्वेषांप्रतिरूपंब्रह्मतत्त्वंचतत्त्भावमप्राप्तस्यनभवतीतिब्रह्मभावंप्राप्स्यसीत्यर्थः तेनचनहवाएवंविदिपापंकर्मश्लिष्यतइतिश्रुतेःब्रह्मस्नायास्तेपापलेपोपिनभविष्यतीतिभावः ३३

यावद्देहपातंक्रोधवेगंधारयितुमशक्ततयाहिंस्रस्यब्रह्मनिश्चयिनश्चपतितत्तश्चपापलेपोपिप्रसक्तइत्यभिप्रेत्याहसैवमिति ३६ कालयिष्यतिमार
यिष्यति ३७ तत्रापिमारकत्वमरणनिदानयोःकामक्रोधयोःप्रेरकत्वेनेत्याहसर्वेषामिति।नन्वेवमपिप्रयोजकेमपिपापसंबंधःप्रसक्तइत्याशं
क्याहएवमिति एवंकुर्वन्तंत्वांप्रतिधर्मोपिनिमित्ततयाउपैष्यति प्राणिकर्मानुरोधेनकामक्रोधौमद्भावनद्वाराभूतानिमारयतस्तवनदोषोस्तियतस्त्वंतुल्य

सैवमुक्त्वामहाराजकृताञ्जलिरुवाचह पुनरेवमहात्मानंनेतिदेवेशमव्ययं ३५ तामब्रवीत्तदादेवोमृत्योसंहरमानवान्
अधर्मस्तेनभवितातथाध्यास्याम्यहंशुभे ३६ यानस्रुबिन्दून्पतितानपश्यंयेपाणिभ्यांधारितास्तेपुरस्तात ते व्याधयो
मानवान्घोररूपाःप्राप्तेकालेकालयिष्यन्तिमृत्यो ३७ सर्वेषांत्वंप्राणिनामन्तकालेकामक्रोधौसहितौयोजयेथाः
एवंधर्मस्त्वामुपैष्यत्यमेयोनचाधर्मंलप्स्यसेतुल्यवृत्तिः ३८ एवंधर्मंपालयिष्यस्यथोत्वंनचात्मानंमज्जयिष्यस्यधर्मे
तस्मात्कामंरोचयाभ्यागतंत्वंसंयोज्याथोसंहरस्वेहजन्तून् ३९ सावैतदामृत्युसंज्ञापदेशाच्छापाद्भीताबाढमित्यब्रवी
त्तं अथोप्राणान्प्राणिनामन्तकालेकामक्रोधौप्राप्यनिर्मोह्यहन्ति ४०

वृत्तिःरागद्वेषशून्योसितथाचसूचितंवैषम्यनैर्घृण्येनसापेक्षत्वादिति।परमेश्वरस्यविषमांसृष्टिंकुर्वतोवैषम्यादिदोषोनास्तिकुतःतत्तत्प्राणिकर्मसा
पेक्षत्वाद्वैषम्यस्येतिसूत्रार्थः ३८ अभ्यागतंअधिकारंरोचय।कामंसंयोज्यजन्तून्संहरस्वेतियोजना ३९ प्राप्यप्रापय्य ४० ॥ ॥

प्राणानांतेबुध्यजानीहि ४१ सर्वेइतिहेदेवाइंद्रियाणिप्राणानांतेस्वप्नवस्वारांतेजाग्रदवसानेसतत्वस्वकगत्वासतासोम्यतदासंपन्नोभवतीतिश्रुतेः सुषुप्तौब्र
ह्माभेदंप्राप्यजागरेपुनरागन्नाःतथैवपुनर्निहन्नाइतियथावस्थाभेदेहएवंदेहेपिप्राणानांतेजीवनांतेपरलोकंगत्वाआगताःदेववत्पुनर्निहन्ताश्चभवतिसंप्रिप्रव्रा

मृत्योर्यैतिव्याधयश्चाप्युपातामनुष्याणांहज्यतेयेःशरीरं सर्वेषांवैप्राणिनांप्राणानांतेतस्माच्छोकंमाकृथाबुध्या ४१ सर्वेदेवाःप्राणिनां
प्राणानांतेगत्वाहन्नाःसन्निवृत्तास्तथैव एवंसर्वेमानवाःप्राणानांतेगत्वायत्नादेववद्राजसिंह ४२ वायुर्भीमनादोमहौजाःससर्वेषांप्रा
णिनांप्राणभृतः नानावृत्तिर्देहिनांदेहभेदेतस्माद्वायुर्देवदेवोविशिष्टः ४३ सर्वेदेवामर्त्यसंज्ञाविशिष्टाःसर्वेमर्त्यादेवसंज्ञाविशिष्टाः
तस्मात्पुत्रंमाशुचाराजसिंहपुत्रःस्वर्गंप्राप्यतेमोदतेह ४४ एवंमृत्युर्देवसृष्टाप्रजानांप्राप्तेकालेसंहरंतीयथावत् तस्याश्चैवव्याधय
स्तेश्रुपाताःप्राप्तेकालेसंहरंतीहजंतून् ४५ शांतौमोक्षधर्मेषुमृत्युप्रजापतिसंवादः ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥

धवत्कर्मपरमोद्भवकृतेजन्ममरणेइत्यर्थः एतेनकेनमृत्युरित्यस्योत्तरमुक्तं ४२ कस्यमृत्युसरित्यस्योत्तरमाहवायुरितिवायुःपंचवृत्तिःप्राणाःदेहभेदेदेहनाशेदेवाना
मिंद्रियाणांदेवःराजानानावृत्तिर्नानादेहगतः एतेनदेहस्यैवमृत्युर्नप्राणानामात्मनोवा ४३ सर्वेइतिदेवाःक्षीणपुण्याःमर्त्यत्वंमर्त्याश्चवक्लृप्तपुण्याःदेवत्वं
प्राप्नुवंतीत्यर्थः ४५ द्वाशीतितमः ४५

मो०
२५५

एवंप्राणिनांकर्माधीनोभ्युदयाधिसंबंधः यत न इतिज्ञात्वात त्रिवृत्निधर्ममूलांमन्वानोधर्मततेषामर्थितत्त्रेष्ठागमानांनानायथलेनसंदिहानोधर्मस्वरूपं
लक्षणप्रमाणाभ्यांजिज्ञासमानःपृच्छतिइमेवैइति २ तत्रचोदनालक्षणोर्थोधर्मइतिसूत्रेमुख्यंधर्मस्वलक्षणंवेदएव इत्यदर्पितन्मूलतयाधर्मल
क्षणंतस्वतइति सिद्धंपूर्वोतत्रेकवयोविद्वांसः अर्थप्रयोजनमेवधर्मलक्षणमाहुः यथोक्तंयाश्निर्मध्यवाग्जालमिदमेवसुनिश्चितं नोपकारात्परंपुण्यंना

युधिष्ठिरउवाच इमेवैमानवाःसर्वेधर्मप्रतिविशंकिताः कोयंधर्मःकुतोधर्मस्तन्मेब्रूहिपितामह १ धर्मस्त्वयमिहा
र्थःकिममुत्रार्थोपिवाभवेत उभयार्थोहिवाधर्मस्तन्मेब्रूहिपितामह २ भीष्मउवाच सदाचारःस्मृतिर्वेदास्त्रिविधंधर्म
लक्षणं चतुर्थमर्थमित्याहुःकवयोधर्मलक्षणं ३ अपिह्युक्तानिधर्माणिव्यवस्यंत्युत्तरावरे लोकयात्रार्थमेवेह ध
र्मस्यनियमःकृतः ४

पकारादघंपरमिति। अथधर्मलक्षणमयकारइत्यपिप्रश्नेशेषेणाध्येयं ३ एतदेवविवृणोतिधर्माणिधर्मायहितानिकर्माणिउत्तरावरेव्यवस्यंति न्यू
नाधिकभावेनविपरीतंचनिश्चिन्वंति तथाहिगार्हस्थ्योपिमोक्षोस्ति अन्तराःसन्यासमिच्छंति। त्यागेनैवमोक्षः विषयलंपटः गार्हस्थ्यमिच्छंतीतिक
स्मार्थत्र निर्णयइत्याशंक्याहलोकेति। लोकव्यवहारमनुरुध्यायंनियमःकृतः यथाअविरक्तिप्रवृत्तिरस्यपुरुषधौरेयस्यगार्हस्थ्यपिजनकवसिष्ठादिवन्मो
क्षोस्ति अन्यस्यवेदांतश्रवणादौध्यविक्षेपनिवृत्त्यर्थःसन्यासइति ४

ध्म०
२५५

इह वा परत्रो भयत्र वा धर्मः फलतीति प्रश्नोत्तरमाह उभयत्रेति ५ नैपुण्यमेवाह नचेति केचिदित्याद्युक्तिशेषः अपापदिति यथा पापवाद्यपि अपापवादी भव
ति अधर्मकृदपि धर्मकृद्भवतितथैवोक्तमापद्धर्मेषु कर्णपर्वणि वा युधिष्ठिरं जिघांसोरर्जुनस्य बोधाय भगवता सत्यवादिनो हिंस्रस्य चाख्यानमुक्तं तदि

उभयत्र सुखालोदर्क इह चैव परत्र च अलब्ध्वा निपुणं धर्मं पापः पापेन युज्यते ५ न च पापकृतः पापान्मुच्यंते केचिदापदि अपापवा
दी भवति यथा भवति धर्मवित धर्मस्य निष्ठा त्वाचारस्तमेवाश्रित्य भोत्स्यसे ६ यथाधर्मसमाविष्टो धनं गृह्णाति तस्करः रमते निर्हरं
स्तेनः परवित्तमराजके ७ यदास्य तद्धरंत्यन्ये तदा राजानमिच्छति तदा तेषां स्पृहयते ये वै तुष्टाः स्वकैर्धनैः ८ अभीतः शुचिरभ्ये
ति राजद्वारमशंकितः न हि दुश्चरितं किंचिदंतरात्मनि पश्यति ९ सत्यस्य वचनं साधु न सत्याद्विद्यते परं सत्येन विधृतं सर्वं सर्वं सत्ये
प्रतिष्ठितं १० अपि पापकृतो रौद्राः सत्यं कृत्वा पृथक्पृथक् अद्रोहमविसंवादं प्रवर्त्तंते परं सांसनित तदाश्रयाः ११ ते चेन्मिथो
धृतिं कुर्युर्विनश्येयुरसंशयं न हर्त्तव्यं परधनमिति धर्मः सनातनः १२ मन्यंते बलवंतस्तं दुर्बलैः संप्रकीर्त्तितं यदा नियतिदौर्बल्य
मथैषामेव रोचते १३

हानुसंधेयं भोत्स्यसे ज्ञास्यसि ६ पुरुषं परं पापमेव पश्यति प्रकाशयति च न स्वीयमिति सदृष्टांतमाह यथेति त्रिभिः ९ यद्यप्येवं तथापि सत्यमेव श्रेय इत्या
ह सत्यस्येति १० पापिनामपि सत्यमिन्या इत्साह नत्वपीति सत्यं शपथं ११ अधृतिं समयत्यागं १२ तं पूर्वोक्तं धर्मं नियतिदौर्बल्यं दैवप्राप्तिहीनत्वं
तदा तेषामेव स धर्मो रोचते १३

रुचौहेत्वंतरमाहनदीतिाउपसंहरतितस्मादितिाअनार्जवेकौटिल्ये १५ मृगइव आचरितंस्वेनशठःपरमपिशठंमन्यतेइत्यर्थः १७ उक्तान्या
यमन्यत्रापपतिदिशतिादातव्यमितिाकृपणोनिर्धनैः १९ सामान्यतोधर्मलक्षणमाहयदन्यैरिति २० यइतिअन्यस्यभार्यापामितिशेषःउप

नह्यात्मंतेवलवंतोभवंतिसुखिनोपिवा तस्मादनार्जवेवुद्धिर्नकार्यातिकदाचन १७ असाधुभ्योस्यनभयंनचौरेभ्योन
राजतः अकिंचित्कस्यचित्कुर्वन्निर्भयःशुचिरावसेत् १५ सर्वतःशंकतेस्तेनोमृगोग्राममिवेयिवान् वहुधाचरितं
पापमन्यत्रैवानुपश्यति १६ मुदितःशुचिरभ्येतिसर्वतोनिर्भयःसदा नहिदुश्चरितंकिंचिदात्मनोन्येषुपश्यति १७
दातव्यमित्ययंधर्मउक्तोभूतहितेरतैः तंमन्यंतेधनयुताःकृपणैःसंप्रवर्तितं १८ यदानियतिकार्पण्यमथैषामेवरोच
ते नह्यात्मंतेधनवंतोभवंतिसुखिनोपिवा १९ यदन्यैर्विहितंनेच्छेदात्मनःकर्मपूरुषः नतत्परेषुकुर्वीतजानन्नप्रिय
मात्मनः २० योन्यस्यस्यादुपपतिःसकंकिंवक्तुमर्हति यदन्यस्ततःकुर्यान्नमृष्येदितिमेमतिः २१ जीवितुंयःस्व
यंचेच्छेत्कथंसोन्यंप्रघातयेत् यद्यदात्मनिचेच्छेततत्परस्यापिचिंतयेत् २२

यत्निर्जारःकंकिंवक्तुमर्हतिस्वस्यैवदृष्टत्वात्यतयदिअन्यस्यअन्यंततःतस्मिन्नेवअोपपत्येविषयेकुर्यात्तदृग्गोचरीकुर्यात्तदानमृष्येदितियोजना
अन्यस्येतिद्वितीयार्थेषष्ठी २१ २२

अतिरिक्तैः आवश्यकाधिकैः भोगैः भोगसाधनैर्धनादिभिः कुसीदं वृद्ध्यर्थं धनप्रयोगः सदीनपोषणात्प्रमिव कार्येन धनमात्रवृद्ध्यर्थं २३ सम
ये सन्मार्गे संतिष्ठेरन् संमुखाभवेयुः तथा तन्मार्गाचरणशीलः दमदानदयापरो भवेदित्यर्थः तत्र दाने विशेषमाह अप्येवेति धर्मे यज्ञदानादौ २४
प्रियेण साम्ना न तु हिंसया अभ्युपगतं प्राह प्रियाभ्युपगतां यश्य आलोचय लक्षणोद्देशलक्षणाकीर्त्तनं एतेयदात्मनः प्रियं तदन्येषु कर्त्तव्यं यत्न

अतिरिक्तैः संविभजेतन्द्योगैरन्यानकिंचनान् एतस्मात्कारणाद्धात्रा कुसीदं संप्रवर्त्तितं २३ यस्मिंस्तु देवाः
समये संतिष्ठेरंस्तथा भवेत् अथवा लाभसमयेप्यिति हि धर्मेपि शोभना २४ सर्वप्रियाभ्युपगतं धर्ममाहुर्मनीषि
णः पश्यैतं लक्षणोद्देशं धर्माधर्मे युधिष्ठिर २५ लोकसंग्रहसंयुक्तं विधात्रा विहितं पुरा सूक्ष्मधर्मार्थनियतं स
तां चरितमुत्तमं २६ धर्मलक्षणमाख्यातमेतत्ते कुरुसत्तम तस्मादनार्जवे बुद्धिर्न ते कार्या कथंचन २७ शांतौ
मोक्षधर्मेषु धर्मलक्षणं युधिष्ठिर उवाच सूक्ष्मं साधु समुद्दिष्टं नियतं ब्रह्मलक्षणं प्रतिभात्वस्ति मे काचित्तां ब्रू
यामनुमानतः १ भूयांसो हृदये ये मे प्रश्नास्ते व्याहृतास्त्वया ॥ना॰ह॰ म्ले दाति षंक्तिरत्तलुते हृदयेमम २

तन्त्वेति एवंविधां २५ लोकेति दयाप्रधानमित्यर्थः सूक्ष्मधर्मार्थं सूक्ष्मधर्ममूलाम्नायनियतं तं नियमितं २६ अनार्जवे कौटिल्ये २७ शांतौ मोक्ष धर्म
लक्षणं त्र्यशीतितमः ॥ ॥ अत्र प्रत्यवतिष्ठते सूक्ष्ममिति ब्रह्मलक्षणं चोदनालक्षणं वैदिकबाध्यं धर्मं जातं प्रतिभा स्फूर्त्तिः सा चानुमानलक्षणात्त
र्कयुक्तिविरुद्धमित्यर्थः १ निग्रहात्तर्कुतर्काग्रहेण २ ॥

इमानिभूतानिशरीरवंतिहिप्रसिद्धंस्वेनस्वयमेवआत्मानंप्राणयंतिजीवयंतिसृजंतिउन्नासंतिदेहाकारात्च्यावयंतितानियाचस्फातिः अन्नाजे
वरवल्लिमानिभूतानिजायंतेअन्नेनजातानिजीवंतिअन्नंप्रयंत्यभिसंविशंतीति तथाहिपरस्परसुखदुःखोत्पादनेनजातौधर्माधर्मौस्वस्या
पिकालांतरेसुखदुःखप्रदौभवतइत्युक्तंतत्केवलंपरिपाठेनआम्नायमात्रेणाननिश्चेतुंशक्यंअन्नस्यैवजन्मसुखादिहेतुत्वदर्शनात

इमानिहिप्राणयंतिसृजंत्युन्नारयंतिच नधर्मःपरिपाठेनशक्योभारतवेदितुं ३ अन्योधर्मःसमस्थस्य
विषमस्थस्यचापरः आपदस्तुकथंशक्याःपरिपाठेनवेदितुं ४ सदाचारोमतोधर्मःसंतस्त्वाचारलक्ष
णाः साध्यासाध्यंकथंशक्यंसदाचारोह्यलक्षणः ५

दृष्टेनैवकारणेनस्वाभाविकेनधर्मेणजगद्वैचित्र्यसिद्धौवैदिकधर्मस्यादृष्टस्यकल्पनायाअनुदयाच्चेत्याशयः ३ अव्यवस्थितत्वभावादपिवैदि
कधर्मोदुर्ज्ञेयइत्याहान्यइति। आपदामानंत्यात्तद्धर्माअप्यनंताइतिदुर्ज्ञेयएवधर्मइत्याहआपदस्त्विति। तस्मादव्यवस्थितरूपस्यवैदिक
धर्मस्यनधर्मत्वमित्याशयः ४ सतामाचारोधर्मोधर्माचरणाच्चसत्वमितिमिथोन्याश्रयेणालक्ष्यलक्षणयोःसाध्यासाध्ययोरविवेकादपिनस
दाचारोपिधर्मेमानमित्याहसदाचारइति ५

दृश्यतेहीति अथास्यवेदस्यप्रमाणत्वतत्रापुत्रनुभ्यांश्रोत्रपरणामित्यादिनिषेधस्यप्रमाणेपिप्राकृताःशूद्राःमुमुक्षवोवेदांतान्धर्मवुद्ध्याशृण्वंति अ
गस्त्यादिरप्याकृतोपिवहुहिंसाकुरेदंडकारण्यपशापारव्यमधर्मंचकार अतःअशिष्टेषुशिष्टलक्षणादर्शनात्शिष्टेषुचअशिष्टलक्षणादर्शनात्सदाचा
रोपिदुर्निर्णयइत्यर्थः ६ कालभेदेनधर्ममन्यथयंतोवेदाअप्यक्लेद्येपाअनवस्थितत्वादित्याहवेदेति ७ लोकसंग्रहोलोकरंजनमात्रा
वेदयंत्याम्नायार्थमितिवेदाःस्मृतयः १८ तेआम्नायाःअत्रस्मृतिषुप्रमाणंप्रमाणत्वे ९ प्रमाणंश्रुतिर्निरपेक्षत्वात्अप्रमाणंस्मृतिः

दृश्यतेधर्मरूपेणअधर्मंप्राकृतश्चरन् धर्मंचाधर्मरूपेणकश्चिदप्राकृतश्चरन् ६ पुनरस्यप्रमाणंहिनिर्दि
ष्टंशास्त्रकोविदैः वेदवादाश्चानुयुगंह्रसंतीतिहनःश्रुतं ७ अन्येकृतयुगेधर्मास्त्रेतायांद्वापरेपरे अ
न्येकलियुगेधर्मायथाशक्तिकृताइव ८ आम्नायवचनंसत्यमित्ययंलोकसंग्रहः आम्नायेभ्यःपुनर्वेदाः
प्रसृताःसर्वतोमुखाः ९ तेचेत्सर्वप्रमाणंवैप्रमाणंह्यत्रविद्यते प्रमाणेप्यप्रमाणेनविरुद्धेशास्त्रताकुतः
१० धर्मस्याक्रियमाणस्यवलवद्भिर्दुरात्मभिः यायाविक्रियतेसंस्थाततःसापिप्रणश्यति ११ ॥ ॥ ॥

मूलश्रुतिसापेक्षत्वात्तयोःपरस्परविरोधेओदुंवरीस्पृष्ट्वोद्गायेदितितंत्रेवेष्टनस्मृतिःसापेक्षत्वादप्रमाणंचेन्नसामान्यात्सर्वापिस्मृ
तिरप्रमाणंततश्चतन्मूलभूतायाःश्रुतेरप्यप्रमाणत्वेननिर्णयमनाविरहात्प्रत्यक्षाप्रत्यक्षयोरपिश्रुत्योरप्रमाणमित्याहप्रमाणेपी
ति १० धर्मस्येतिसंस्थास्वरूपंजनमेजयाश्वमेधेइंद्रापराधादश्वमेधसंस्थालोपोदृष्टः ११

मो॰
२४७

247

स्वयंविघ्नेनवाउक्तंवावेदितुंशक्यंनवादुर्ज्ञेयंधर्मतत्वमित्यर्थः ११ प्रथमंकर्मकांडेअक्षय्यंहवैचातुर्मास्ययाजिनः सुकृतंभवतिअपाम सोमममृताअभूमेत्यादिरूक्तेगंधर्वनगरवदन्तुतइवदृश्यते कविभिरन्वीक्ष्यमाणः यत्क्रतेकंतदनित्यंकार्यत्वाद्दृष्टवत्तद्यथेहकर्मजितो लोकः क्षीयतएवमेवामुत्रपुण्यजितोलोकःक्षीयतइत्युपपत्तिपूर्वकंउपनिषत्सुईक्ष्यमाणः अदर्शनंयातितुच्छइवभवति १३ निपीय तेयमुभिर्जलमस्मिन्निति निपानंवाप्यादिसमीपस्थःक्षुद्रजलाधारः कुल्याचाकेदारान्प्रतिनीयमानायपासंघः शुष्यतिएवंशाश्वतोवैदि

विघ्नैवंनचाविघ्नशक्यंवावेदितुंनवा अणीयान्क्षुरधारायागरीयानपिपर्वतात् १२ गंधर्वनगराकारः प्रथमंसंप्रदृश्यते अन्वीक्ष्यमाणः कविभिः पुनर्गच्छत्यदर्शनं १३ निपानानीवगोभ्योपिक्षेत्रेकुल्येचभारत स्मृतिर्हिशाश्वतोधर्मोविप्रहीणोनदृश्यते १४ कामादन्येच्छयाचान्येकारणैरपरैस्तथा असंतोपिवृथाचारंभजंतेबहवोपरे १५ धर्मोभवतिसक्षिप्रंप्रलापस्त्वेवसाधुषु अथैतानाहुरुन्मत्तानपिचावहसंत्युत १६

कोधर्मःविप्रहीणःसन्कलेरंतेनदृश्यतेइतिस्मृतिरस्तिभविष्यविषया १४ विप्रहीणत्वमेवोपपादयतिकामादिति। कामात्का म्योग्निहोत्रादिः अन्येच्छयाभृतकाध्यापनादिः अपरैःकारणैः यज्ञाद्युद्देशेनधनलाभार्थव्रतादि भिः असंतोदांभिकाः वृथाश्रद्धारहितात् १५ सःकामादिःसन्दिःकृतोधर्मोभवति मृढह साधुषुचधर्मःप्रलापमात्रंधर्मोनास्तीति वदंतिमूढाःप्रलापमेवाहाथेति १६ ध्या१

राम॰
२४७

महाजनाः द्रोणाचार्यादयः गन्त्रलकर्मादिरसरकार्यंनस्यात आदेशशिष्टाचारवाक्योपइतिभावः १७ तेनैवआचारेणैवअन्योविश्वामित्रादिः
अपरंजमदग्न्यादिकंसः आचारवान्तुल्यरूपोवशिष्ठादिः १८ उक्तानुवादपूर्वकमाचाराणामनेकाग्र्यंव्यभिचारित्वमाहयेनैवेति १९
एवंश्रुतिस्मृतिसदाचाराणामप्रामाण्यमुक्त्वास्वमतमाहचिराभिपन्नइति। अनाद्यविगानप्रवृत्तेनस्वभावेनैवसुखदुःखकार्यको

महाजनाह्युपाहन्नाराजधर्मसमाश्रिताः नहिसर्वहितःकश्चिदाचारः संप्रवर्त्तते १७ तेनैवान्यः प्रभवति
सोपरंवाधतेपुनः दृश्यतेचैवसपुनस्तुल्यरूपोयदृच्छया १८ येनैवान्यः प्रभवतिसोपरानपिवाधते आचा
राणामनेकाग्र्यंसर्वेषामुपलक्षयेत १९ चिराभिपन्नःकविभिः पूर्वंधर्मउदाहृतः तेनाचारेणपूर्वेणसं
स्थाभवतिशाश्वती २० शांतौमोक्षधर्मेषु॥ ॥भीष्मउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं तुला
धारस्यवाक्यानिधर्मेजाजलिनासह १ वनेवनचरः कश्चिज्जाजलिर्नामवैद्विजः सागरोद्देशमागम्यतपस्ते
पेमहातपाः २ नियतोनियताहारश्चीराजिनजटाधरः मलपंकधरोधीमान्बहून्वर्षगणान्मुनिः ३ स
कदाचिन्महातेजाजलवासोमहीपते चचारलोकान्विप्रर्षिः प्रेक्षमाणोमनोजवः ४ ॥ ॥ ॥

र्थव्यवस्थानश्रुत्यादिप्रमाणकेनधर्मेणोत्पर्थः संस्थामर्यादा २० चतुरशीतितमः॥ ॥ अत्रसुखादिव्यवस्थायांस्वभावएवनिया
मकउतधर्मइतिविमर्शेतुलाधारवाक्यानिधर्मप्रमाणत्वेनोदाहरंतीत्यर्थः १ ॥

248

जलवासेमहीविमृक्ष्यतपोबलादूरदर्शनादिसिद्धिंप्राप्येत्यर्थः ५ वैहायसंआकाशगतंग्रहनक्षत्रादिगच्छेत्अवगच्छेत्ताममपासदृगच्छेद्यः

सचिंतयामासमुनिर्जलवासेकदाचन विमृक्ष्यसागरांतांवैमहींसवनकाननां ५ नमयासदृशोस्तीहलोकेस्थावरजंगमे अप्स्वैहायसंगच्छेन्मयायोन्यःसहेतिवै ६ सदृश्यमानोरक्षोभिर्जलमध्येवदंस्तथा अब्रुवंश्चपिशाचास्तेनैवंत्वंवक्तुमर्हसि ७ तुलाधारोवणिग्धर्मवाराणस्यांमहायशाः सोप्येवंनार्हतेवक्तुंयथात्वंद्विजसत्तम ८ इत्युक्तोजाजलिर्भूतैःप्रत्युवाचमहातपाः पश्येयंतमहंप्राज्ञंतुलाधारंयशस्विनं ९ इतिब्रुवाणंतमृषिंरक्षांस्युद्धृत्यसागरात् अब्रुवन्गच्छपंथानमास्थायेमंद्विजोत्तम १० इत्युक्तोजाजलिर्भूतैर्जगामविमनास्तदा वाराणस्यांतुलाधारंसमासाद्यब्रवीदिदं ११ युधिष्ठिरउवाच किंकृतंदुःकरंतातकर्मजाजलिनापुरा येनसिद्धिंपरांप्राप्तस्तन्मेव्याख्यातुमर्हसि १२ भीष्मउवाच अतीवतपसायुक्तोघोरेणासबभूवह नद्युपस्पर्शनरतःसायंप्रातर्महातपाः १३ अग्नीन्परिचरन्सम्यक्स्वाध्यायपरमोद्विजः वानप्रस्थविधानज्ञोजाजलिर्ज्वलितःश्रिया १४ वनेतपस्यतिष्ठन्सनचधर्ममवेक्षत वर्षास्वाकाशशायीचहेमंतेजलसंश्रयः १५ वातातपसहोग्रीष्मेनचधर्ममविंदत॥ दुःखशय्याश्चविविधाभूमौचपरिवर्तते १६॥

सोन्यःकोस्तीतियोजं १२ उपस्पर्शनरतःस्नानाचमनरतः १३ श्रियावेदविद्यया १४ नचधर्ममवेक्षतधर्मवानस्मीतिमानंन२ प्राप्येत्यर्थः १५ १६

अमलसंयुतः निष्पापः २० उपप्रेक्ष्य तत उपेक्षांचक्रे न वारितवानित्यर्थः २३ प्राजापत्येन गर्भाधानविधिना २७ ॥ ॥ ४

ततः कदाचित्स मुनिर्वर्षास्वाकाशमास्थितः अंतरिक्षाज्जलं मूर्ध्ना प्रत्यगृह्णान्मुहुर्मुहुः १७ अथ तस्य जटाः क्लि
न्नावभूवुर्ग्रथिताः प्रभो अरण्यगमनान्नित्यं मलिनो मलसंयुतः १८ स कदाचिन्निराहारो वायुभक्षो महातपाः
तस्थौ काष्ठवदव्यग्रो न चचाल च कर्हिचित् १९ तस्य स्म स्थाणुभूतस्य निर्विचेष्टस्य भारत कुलिंगशकुनौ राजन्नी
डं शिरसि चक्रतुः २० स तौ दयावान्ब्रह्मर्षिरुपप्रेक्षत दंपती कुर्वाणौ नीडकं तत्र जटासु तृणतंतुभिः २१ यदा
न स चलत्येव स्थाणुभूतो महातपाः ततस्तौ सुखविश्वस्तौ सुखं तत्रोषतुस्तदा २२ अतीतास्वथ वर्षासु शरत्का
ल उपस्थिते प्राजापत्येन विधिना विश्वासात्काममोहितौ तत्रापातयतां राजञ्शिरस्यंडानि खेचरौ २४ तान्यबुध्य
त तेजस्वी स विप्रः संशितव्रतः बुध्वा च स महातेजा न चचाल च जाजलिः २५ धर्मे कृतमना नित्यं नाधर्मं स त्वरोचय
त् अहन्यहनि चागम्य ततस्तौ तस्य मूर्धनि २६ आश्वासितौ निवसतः संप्रहृष्टौ तदा विभो अंडेभ्यस्त्वथ पु
ष्टेभ्यः प्राजायंत शकुंतकाः २७ व्यवर्द्धंत च तत्रैव न चाकंपत जाजलिः स रक्षमाणस्त्वंडानि कुलिंगानां धृतव्रतः
२८ २८

मो०
२४९
२४९

कालसमयेपाकालमर्यादापांसमायांतेशकुंतकाःपक्षिणः पक्षवंतोवभूवुः २९ पक्षीनन्त्रार्षेभिन्नपीपदः ३१ द्विजान्शकुंतान् ३७

तपैवतस्योधर्मात्मानिर्विचेष्टः समाहितः ततस्तुकालसमयेवभूवुस्तेपपक्षिणः वुवुधेतांस्तुसमुनिर्जातपक्षान्कु
लिंगकान् २९ ततः कदाचित्तांस्तत्रपश्यन्पक्षीनतव्रतः वभूवपरमप्रीतस्तदामतिमतांवरः ३० तथातानपि
संवृद्धान्दृष्ट्वाचाभ्युवतांमुदं शकुनेनिर्भयौतत्रऊषतुश्चात्मजैःसह ३१ जातपक्षांश्चसोपश्यद्दुड्डीनान्पुनरागता
न् सायंसायंद्विजान्विप्रोनचाकंपतजाजलिः ३२ कदाचित्तुनरश्रेष्ठपुनर्गच्छंतिसंततं त्यक्त्वामातापितरौपांते
नचाकंपतजाजलिः ३३ तथातेदिवसंचापिगत्वासायंपुनर्नृप उपावर्त्तंततत्रैववनिवासार्थंशकुंतकाः ३४
कदाचिद्दिवसान्पंचसमुत्पत्यविहंगमाः षष्ठेहनिसमाजग्मुर्नैवाकंपतजाजलिः ३५ क्रमेणाचपुनःसर्वेदि
वसान्सुबहूनपि नोपावर्त्ततशकुनाजातप्राणाःस्मतैर्यदा ३६ कदाचिन्मासमात्रेणसमुत्पत्यविहंगमाः ने
वागच्छंस्ततोराजन्प्रातिष्ठतसजाजलिः ३७ ततस्तेषुप्रडीनेषुजाजलिर्जातविस्मयः सिद्धोस्मीतिमतिंचक्रेततत
स्तंमानश्चाविशत् ३८ सतथानिर्गतान्दृष्ट्वाशकुंतान्नियतव्रतः संभावितात्मासंभाव्यभृशंप्रीतमनाभवत् ३९
सनद्यांसमुपस्पृश्यतर्पयित्वाहुताशनं उदयंतमथादित्यमुपातिष्ठन्महातपाः ४० ॥ ॥ ॥ ॥

राम०
२४९
२६८

संभाव्यवर्द्धयित्वा आस्फोटयत बाहुशब्दमकरोत् ४५ भांडंमूलधनं तेन जीवनं यस्मात्स्मात् भांडमध्याभरणामत्रे मूलवणिग्धने इतिविश्वः ४६ आपान आग
छन् ४७ सागरानूपं सागरसमीपस्थं सजलं प्रदेशं संज्ञो धर्मवानहमितिज्ञानं ४१ ४२ ४२ ४४ ४५ ४६ ४६ ४६ ४७ ४९ चा

संभाव्य चटकान्मूर्ध्नि जाजलिर्जपतांवरः आस्फोटयत्तथाकाशे धर्मः प्राप्तो मयेतिवै ४१ अथांतरिक्षे वागासीत्तां च सुश्राव
जाजलिः धर्मेण न समस्त्वं वै तुलाधारस्य जाजले ४२ वाराणस्यां महाप्राज्ञस्तुलाधारः प्रतिष्ठितः सोप्येवं नार्हते वक्तुं यथा
त्वं भाषसे द्विज ४३ सोमर्षवशमापन्नस्तुलाधारदिदृक्षया पृथिवीमचरद्राजन्यत्र सायंगृहो मुनिः ४४ कालेन महता ग
च्छन्स तु वाराणसीं पुरीं विक्रीणंतं च पण्यानि तुलाधारं ददर्श सः ४५ सोपि दृष्ट्वैव तं विप्रमायांतं भांडजीवनः समुत्थाय सुसंहृ
ष्टः स्वागतेनाभ्यपूजयत् ४६ तुलाधार उवाच आयानेवासि विदितो मम ब्रह्मन्न संशयः ब्रवीमि यत्तु वचनं तच्छृणुष्व द्विजोत्तम
४७ सागरानूपमाश्रित्य तपस्तप्तं त्वया महत् न च धर्मस्य संज्ञां त्वं पुरा वेत्थ कथंचन ४८ ततः सिद्धस्य तपसा तव विप्र शकुंतकाः
क्षिप्रं शिरस्यजायंत ते च संभाविता त्वया ४९ जातपक्षा यदा ते च गताश्चारीमितस्ततः मन्यमानस्ततो धर्मं चटकप्रभवं द्विज ५०
खे वाचं त्वमथाश्रौषीर्मां प्रति द्विजसत्तम अमर्षवशमापन्नस्ततः प्राप्तो भवानिह करवाणि प्रियं किं ते तद्ब्रूहि द्विजसत्तम ५१ शां
तौ मोक्षधर्मेषु तुलाधारजाजलिसंवादे ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

रीमाहात्म्ये धर्मसंचरणं ५१ शांतौ मोक्षधर्मेषु पंचाशीतितमः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

इतीति १ वाणिज्यवणिक्पुत्रेतिसाधिक्षेपमाह अपण्यविक्रेतृत्वाद्दोषवानपीत्यर्थः २ अध्यगाः अधिगतवानसि ४ धर्मरहस्यमेवाह सर्वभूतहितमिति ५

भीष्म उवाच इत्युक्तः स तदा तेन तुलाधारेण धीमता प्रोवाच वचनं धीमान् जाजलिर्जपतां वरः १ जाजलिरुवाच विक्री
णानः सर्वरसान् सर्वगंधांश्च वाणिज वनस्पतीनोषधीश्च तेषां मूलफलानि च २ अध्यगा नैष्ठिकीं बुद्धिं कुतस्त्वामिदमा
गतं एतदाचक्ष्व मे सर्वं निखिलेन महामते ३ भीष्म उवाच एवमुक्तस्तुलाधारो ब्राह्मणेन यशस्विना उवाच धर्मसूक्ष्मा
णि वैश्यो धर्मार्थतत्त्ववित् जाजलिं कष्टतपसं ज्ञानतृप्तस्तदा नृप ४ तुलाधार उवाच वेदाहं जाजले धर्मं सरहस्यं सनातनं
सर्वभूतहितं मैत्रं पुराणं यं जना विदुः ५ अद्रोहेणैव भूतानामल्पद्रोहेण वा पुनः या वृत्तिः स परो धर्मस्तेन जीवामि जाज
ले ६ परिच्छिन्नैः काष्ठतृणैर्मयेदं शरणं कृतं अलक्तं पद्मकं तुंगं गंधांश्चोच्चावचांस्तथा ७ रसांश्च तांस्तान्वि
प्रर्षे मद्यवर्जान्बहूनहं क्रीत्वा वै प्रतिविक्रीणे परहस्तादमायया ८ ॥

अल्पद्रोहेण आपदि वा नानुपहत्य भूतानि भोगः संभवतीति न्यायेनाद्रोहेणात्यसंभवाद्वा ६ अलक्तं लाक्षारससारं पद्मकं तुंगं च काष्ठविशेषौ कस्तूर्यादी
न्गंधान् ७ रसान्लवणादीन् क्रीत्वैव न तु स्वयमुत्पाद्य ८ ॥ ॥

ननुलाक्षालवणमांसानिपतनीयानिविक्रयेइतिलाक्षादिविक्रयेदोषस्तेतस्त्वतः कथंधार्मिकत्वमित्याशंक्याहसर्वेषामिति। अपमर्थः लोकेहिउपका
रिणंप्रत्युपकुर्वंतिअद्रोहिणंनद्रुह्यंतिचत्युत्सर्गः तस्मात्मान्यादेहिकौउपकारापकारौजन्मांतरेपिसुखदुःखप्रदानायप्रभवतः नत्वाकस्मिकंकस्यचि

सर्वेषांयः सुहृन्नित्यंसर्वेषांचहितेरतः कर्मणामनसावाचासधर्मंवेदजाजले ९ नानुरुध्येविरुध्येवानद्वेष्मिनचकामये
समोहंसर्वभूतेषुपश्यमेजाजलेव्रतं १० तुलामेसर्वभूतेषुसमातिष्ठतिजाजले नाहंपरेषांकृत्यानिप्रशंसामिनगर्हये आ
काशस्येवविप्रेंद्रपश्यलोकस्यचित्रतां १२ इतिमांत्वंविजानीहिसर्वलोकस्यजाजले समंमतिमतांश्रेष्ठसमलोष्टाश्मकां
चनं १३ यथांधबधिरोन्मत्ताउच्छ्वासपरमाःसदा देवैरपिहितद्वारासोपमापश्यतोमम १४ यथावृद्धातुरकृशानिःस्पृ
हाविषयान्प्रति तथार्थकामभोगेषुममापिविगतास्पृहा १५ यदाचायंनबिभेतियदाचास्मान्नबिभ्यति यदानेच्छतिन
द्वेष्टिब्रह्मसंपद्यतेतदा १६ यदानकुरुतेभावंसर्वभूतेषुपापकं कर्मणामनसावाचाब्रह्मसंपद्यतेतदा १७ नभूतोन
भविष्योस्तिनचधर्मोस्तिकश्चन योभयःसर्वभूतानांसंप्राप्नोत्यभयंपदं १८ ॥ ॥ ॥ ॥

५१
त्सुखंदुःखंवास्तिजन्मांतरीयंकारणंविनेत्यनुमीयतेऽतस्स्वभाववादस्तावदयुक्तएव क्रत्वादीनांधर्मप्रामाण्यंपिवक्ष्यमाणरीत्यायुज्यतएवेति ११
आकाशस्यअभ्रपटलस्यचित्रतांविविधाकारत्वं १२ अपिहितद्वाराआच्छादितेंद्रियगोलकाः १४

विपक्षे दोषमाह यस्मादिति १९ मातः यथः पृथ्व्यान्मानवादविदूरं नैष्ट पराववत इति मंत्रलिंगात्कुलाचारस्य प्रामाण्यं गम्यते तेन दप्यस्मास्वस्तीत्याह य
पावदिति। अहिंस्राणामिति हिंसामयः कुलाचारप्रमाणमित्युक्तामंत्रार्थस्तु पित्र्यात्पित्रादिसंसेवितात्मानवात्मनुर्मंत्रः तत्प्रकाशितात् वेदावि
रुद्धादित्यर्थः पथो मार्गात् नः अस्मान् दूरं मा नैष्ट नयत पराववतः बहुकालपुष्पवतो स्मानः इति २० शिष्टाचारं प्रमाणयति प्रनष्ट इति द्वाभ्यां शाश्वतः शाश्व
न्दवः परंपरया वेदमूलकत्वात् अनादिर्धर्मः शिष्टाचाराख्यप्रनष्टः यतः सदाचारेण क्वचिद्देशे विरुद्धेन मोहितः मोहं प्रापितः यथा अवर्ताम्बुनस्त्र्यं
त्रीणि यथे च यः सूज पितृं पितृदेवमनुष्याणां च त्र्यां त्राणि अमुत इति श्रुतिस्मृतिभ्यां वामदेवस्याभ्रेष्ठतमस्यापि वीभत्स आचार आपदिस्वमांस

यस्माद् द्विजातेर्लोकः सर्वोऽमित्सुमुखादिव वाक्क्रूराद्दंडपरुषात्स प्राप्नोति महद्भयं १९ यथा वद्धमानानां
वृद्धानां पुत्रपौत्रिणां अनुवर्त्तामहे वर्त्म अहिंस्राणां महात्मनां २० प्रनष्टः शाश्वतो धर्मः सदाचारेण मोहितः ते
नैव यस्तपस्वी वा बलवान्वा विमुह्यते २१

भक्षणरूपः प्रदर्शितः पुराणे वा ऋषभादीनां महायोगिनामाचारं दृष्ट्वा आर्हतादयो मोहिताः पाखंडमार्गमनुगता इत्युक्तं तेन मोहरू
पेण कारणेन वेद्यो विद्वान्वा तपस्वी जितेंद्रियः बलवान् जितकामक्रोधः सोपि विमुह्यते विमुच्यत इति पाठे तेन सदाचारेण तात्पर्यं। अप
भावः सर्वनाशे समुत्पन्ने अर्धं त्यजति पंडितः अर्धेन नाशे समुत्पन्ने सर्वं त्यजति दुर्मतिरिति न्यायेन मूढाः शिष्टाचारमंशेविगीतं दृष्ट्वा
कृत्स्नमपि त्यजंति स्वभाववादं चानुरुध्यंते। वृद्धास्तु क्रमं तरविरुद्धांशमात्रं त्यक्त्वा तेनैव सदाचारेणानुच्यंत इति २१ ॥ ॥

एतदेवाह आचारादीति धर्मनोक्षो येगिनमधिकारं उपसंहरति एवमिति साधुभिश्चीर्णं धर्मं यश्चरेत् स धर्ममाप्नुयादित्यन्वयः २२ नद्यामिति नदी
प्रवाहेण काष्ठानामिव कर्मप्रवाहेण पितृपुत्रादीनां संयोगवियोगविनाशयः २४ लोकस्य कर्माधीनत्वात सुखायीन कंचिदुद्वेजयेदित्याह यस्मा
दिति एतत्फलमाहाभयमिति २५ विपक्षे दोषमाह यस्मादिति वृकः हिंस्रपशुः दृष्टांते वाड्वाग्निः २६ अथ अभयदानलक्षणः यतस्ततः सर्वो

आचारात्तज्ञात्वलेप्रात्रः क्षिप्रं धर्ममवाप्नुयात् एवं यः साधुभिर्दांतश्चरेदद्रोहचेतसा २२ नद्यां चेह
यथा काष्ठमुह्यमानं यदृच्छया यदृच्छयैव काष्ठेन संधिं गच्छेत केनचित् २३ तत्रापराणि दारूणि
संसृज्यंते परस्परं तृणकाष्ठकरीषाणि कदाचिन्न समीक्षया २४ यस्मान्नोद्विजते भूतं जातु किंचि
त्कथंचन अभयं सर्वभूतेभ्यः सप्राप्नोति सदा मुने २५ यस्मादुद्विजते विद्वन्सर्वलोको वृकादिव क्रो
शतस्तीरमासाद्य यथा सर्वे जलेचराः २६ एवमेवापमाचारः प्रादुर्भूतो यतस्ततः सहायवान्द्रव्यवान्
यः सुभगोप्यपरस्तथा २७ ततस्तानेव कवयः शास्त्रेषु प्रवदंत्युत कीर्त्यर्थमल्पहृल्लेखाः पटवः कृत्स्न
निर्णयाः २८ ॥ ॥

पायसाध्यः सहायादिसाध्यः बंदीमोचनादिरूपः सुभगः ऐश्वर्यहेतुः परः परलोकहेतुश्च २७ ततोऽभयदाना
त्तान्सहायादियुक्तान् प्रवदंति प्रकृष्टान्वदंतीति चपदिः अल्पहृल्लेखाः अल्पं बाह्यसुखं हृल्लेखं बप्रतिष्ठितं येषां ते उदिहमुखाः की
र्त्यर्थमभयदानं कुर्युः ये पटवः कुशलाः कृत्स्नं ब्रह्म तन्मूलकं एवं तद्यथैवाभयदानमिति निर्णयो येषां अभयदानं सर्वेषां संमतमित्य
र्थः ॥ २८

तपआदिभिर्पृथक्स्कत्फलमश्नुतेतत्तदभयदानस्य अभयदानेनप्राप्नोति २९ एतदेवप्रशंसन्तिलोकेइत्यादिना ३२ अभयदानस्यपारमार्थिकंफल
माहसर्वेतिसर्वेषांभूतानांआत्मभूतस्यप्रत्यगात्मनः आत्माह्येषांसभवतियत्रत्वस्यसर्वमात्मैवाभूत्तत्केनकंपश्येदित्यादिश्रुतिप्रसिद्धानिर्विकल्पका
वस्थाउक्ता। सर्वभूतानिपश्यतइति आत्मनोवाअरेदर्शनेनश्रवणेनमत्याविज्ञानेनेदंसर्वंविदितमितिश्रुतिप्रसिद्धासावस्थाफलासविकल्पावस्था

तपोभिर्यज्ञदानैश्चवाक्यैः प्रज्ञाश्रितैस्तथा प्राप्नोत्यभयदानस्ययद्यत्फलमिहाश्नुते २९ लोकेयः सर्वभूते
भ्योददात्यभयदक्षिणां ससर्वयज्ञैरीजानः प्राप्नोत्यभयदक्षिणां ३० नभूतानामहिंसायाज्यायान्धर्मोस्ति
कश्चन यस्मान्नोद्विजतेभूतंजातुकिंचित्कथंचन सोभयंसर्वभूतेभ्यः संप्राप्नोतिमहामुने ३१ यस्मादुद्विज
तेलोकः सर्पाद्वेश्मगतादिव नसधर्ममवाप्नोतिइहलोकेपरत्रच ३२ सर्वभूतात्मभूतस्यसम्यग्भूतानिपश्यतः दे
वापिमार्गेमुह्यन्तिअपदस्यपदैषिणः ३३ दानंभूताभयस्याहुः सर्वदानेभ्यउत्तमं ब्रवीमितेसत्यमिदंश्रद्दधस्वच
जाजले ३४ सएवसुभगोभूत्वापुनर्भवतिदुर्भगः व्यापत्तिंकर्मणांदृष्ट्वाजुगुप्सन्तिजनाः सदा ३५। ॥ ॥

उक्ता। अतएवास्यविभुत्वेनगगनस्येवकाप्यभावाद्देवाअपिसंधिराएषः मार्गेमुह्यन्ति पदंब्रह्मलोकादितद्रहितस्यपदैषिणोदेवाः ३३ अभयदा
नस्यैश्वस्यमुपसंहरतिदानमिति ३४ असैवस्तोत्पर्यकाम्यकर्मक्षपिस्मुत्वेननिंदतिसएवेति सुभगः स्वर्गी व्यापत्तिर्नाशः कर्मणांकर्मफ
लानांस्वर्गादीनां ३५ ॥ ॥

अकारणः कारणं अनुष्ठानं प्रयोजकं फलं तद्धीनः सूक्ष्मः अभयदानात्मकः भूतं ब्रह्म भव्यं स्वर्गादि तदर्थमेव धर्माणां शमादीनां यज्ञादीनां च प्रवचनमध्ययनं वेदे कृतं अतः स्थूलधर्माद्यज्ञादेरन्यः सूक्ष्मधर्मोऽस्तीति भावः २६ कुतः सूक्ष्मधर्मो दुर्ज्ञेयः यतः बहुनिह्नवः सप्तदश प्राजापत्यानश्वानालभेत सप्तदशो वै प्रजापतिः प्रजापतेराप्त्या इत्यादि विषयः श्रेयःसाधनत्वेन हिंसामुपदिशंतः अहिंसाशास्त्रमुपमर्द्दंतीत्यर्थः न हिंस्यात्प्रमाणमेवेत्याशंक्याह उक्ष्णां वा वेहतं वा क्षदेत महोक्षं वा महाजं वा श्रोत्रियायोपकल्पयेदिति श्रुतिस्मृतिविहितो मधुपर्के गवालंभ

अकारणो हि नैवास्ति धर्मः सूक्ष्मो हि जाजले भूतभव्यार्थमेवेह धर्मप्रवचनं कृतं २६ सूक्ष्मत्वान्न स विज्ञातुं शक्यते बहुनिह्नवः उपलभ्यांतरा चान्यानाचाराननवबुध्यते २७ ये च छिंदंति वृषणान्ये च विंदंति नस्तकान् वहंति महतो भारान्बध्नंति दमयंति च २८ हत्वा सत्वानि खादंति तान्कथं न विगर्हसे मानुषा मानुषानेव दासभावेन भुंजते २९ वधबंधनिरोधेन कारयंति दिवानिशं आत्मनश्चापि जानाति यद्दुःखं वधबंधने ३०

एकः आचारः मा गामनागामदितिं वधिष्टेति मंत्रलिंगावगतो गवोत्सर्गविधिः स्यादितरस्तद्विरुद्धोऽन्य आचारः तत्र मा गामिति विशेषणात् अन्यत्र हिंसाविधेः हिंसाविधिः सोपानिति गम्यते अनागस्त्वस्य प्राजापत्यपशुष्वपि तुल्यत्वादित्यास्तां तावत् २७ यदुक्तं अलक्तकपद्मकादीन्यपण्यानि विक्रीणासीति तत्राह ये चेति नस्तकान् नासाग्रभागान् वहंति वाहयंति २८ ॥ ॥

४३ अविधिनाकृत्वर्षापिहिंसादोषावर्हकिमुताकृत्वेर्थनर्थः ४४ एतेदेवाहननमेइति ४५ भूमिशयान्सर्पादीन्अयोमुखंकाष्ठंलांगलं ४६ आप्पायध्वमघ्न्यादेवभागमितिश्रुतिसिद्धंगवांनामनहंतुशक्याअघ्न्याइतियोगात्गवामवध्यत्वंश्रौतमित्यर्थः चकारकृतवान् आल

पंचेंद्रियेषुभूतेषुसर्वंवसतिदैवतं आदित्यश्चंद्रमावायुर्ब्रह्माप्राणःक्रतुर्यमः ४१ तानिजीवानिविक्रीयका
मृतेषुविचारणा अजोग्निर्वरुणोमेषःसूर्योश्वःपृथिवीविराट् ४२ धेनुर्वत्सश्चसोमोवैविक्रीयैतन्नसिध्यति
कातैलेकाघृतेब्रह्मन्मधुन्यप्स्वौषधेषुवा अदेशमशकेदेशेसुखसंवर्द्धितान्पशून् तांश्चमातुःप्रियान्ज्ञात्वा
क्रम्यबहुधानराः ४३ बहुदंशाकुलान्देशान्नयंतिबहुकर्दमान् निवासंपीडिताधुर्याःसीदंत्यविधिनापरे ४४
नमन्येभ्रूणहत्यापिविशिष्टातेनकर्मणा कृषिंसाध्वितिमन्यंतेसाचवृत्तिःसुदारुणा भूमिंभूमिशयांश्चैवहं
तिकाष्ठमयोमुखं तथैवानडुहोयुक्तान्समवेक्षस्वजाजले ४६ अघ्न्याइतिगवांनामकएताहंतुमर्हति म
हच्चकाराकुशलंवृषंगांवालभेत्तुयः ४७ ऋषयोयतयोह्येतन्नहुषप्रत्यवेदयन् गांमातरंचाप्यवधीर्वृषभं
चप्रजापतिं अकार्यंनहुषाकार्षीर्लप्स्यामस्त्वत्कृतेव्यथां ५० ॥

भेतहिंस्यात् ४८ ऋषयोगांलभन्निवेतिपाठेगांगोजातीयांपृषधोवाराः लभनस्पृशन्निवस्याघ्नांत्यानिसृष्टोवारोगविपतितः न
तुगविनिष्ठइत्यर्थः ४९ ५०

शतमितीयप्याइंद्रस्यब्रह्महत्यानार्यादिपुरतत्र्यादिरूपेणासित्तासर्वंनहुषकृतागोवृषहत्यासर्वभूतेष्वेकाधिकशतरोगरूपेणासित्तेत्यर्थः ५१ भ्रूणाह
मितिब्राह्मणाश्चवगावश्चकुलमेकंद्विधाकृतं एकत्रमंत्रास्तिष्ठंतिहविरेकत्रतिष्ठतीतिस्मृतेःगवांब्राह्मणैनसहसमानवंशत्वात्तगोघ्नोपिभ्रूणहेवे
त्यर्थः एवमुक्त्वापितपसाध्यानेनततंप्रत्यवेदयन्प्रतीपंप्रत्यवदन्हंतारमपिधीपूर्वंभ्रहंतारंनहुषंध्यानेवलेनज्ञात्वातथैवलोकेपिप्रमादात्कृतो

शतंचैकंचरोगाणांसर्वभूतेष्वपातयन् ऋषयस्तेमहाभागाःप्रजास्वेवहिजाजले ५१ भ्रूणाहंन
हुषंप्राहुर्नतेहोष्यामहेहविः इत्युक्त्वातेमहात्मानःसर्वेतत्त्वार्थदर्शिनः ५२ ऋषयोयतयःशांतास्त
पसाप्रत्यवेदयन् ईदृशानशिवान्घोरानाचारानिहजाजले ५३ केवलाचरितत्वात्तुनिपुणान्नावबु
ध्यसे कारणाद्धर्ममन्विच्छेन्नलोकचरितंचरेत् ५४ योहन्याद्यश्चमांस्तौतितत्रापिशृणुजाजले स
मौतावपिमेस्यातांनहिमेस्तःप्रियाप्रिये ५५

पिगोवधोव्याधिरूपेणासर्वलोकापकारायाभूत्किमुतबुद्धिपूर्वंकृतइतिज्ञापितवंतइत्यर्थः ५३ केवलेतिमधुपर्कादिगवाघालं
भःपूर्वंकृतइत्येवंपरंपरामात्रात्करोषिनतुतत्ववुद्ध्याकारणात्तहेतुतःयतःभूतानामभयंसधर्मइतिजानीयात्त्वगतानुगतिकःस्यादि
त्यर्थः ५४ प्रियाप्रियेहर्षविषादौतौहिहिंसायांप्रवर्त्तयतःतथाचापस्तंबःहृष्टोदृप्यतिदृप्तोधर्ममतिक्रामतिधर्मातिक्रमात्त्वशप्नतीति
क्रुद्धोहन्यात्पित्रहनपीतितस्मात्सर्वभूतामभयप्रदानमेवमहानधर्मइत्याशयः ५५

मो०
२५४

एतदितिसेव्यतेधर्मःनिपुणेनचक्षुषाउपलक्षितः ५६ षडशीतितमः पंचषष्ठिंदंतिवृषणानित्यादिनाकृषिंदूषयतात्वयालोकद्वयंनाशितमित्याह अयमिति २ नास्तिक्यंहिंसात्मकत्वेनयज्ञनिंदा ३ वृत्तिंअहिंसाजीविकांवक्ष्यामिवच्मि अस्मद्वृत्त्यावानप्रस्थवृत्त्या

२५४

एतदीदृशकंधर्मंप्रशंसंतिमनीषिणः उपपत्त्याहिसंपन्नोयतिभिश्चैवसेव्यते सततंधर्मशीलैश्चनिपुणेनोपलक्षितः ५६ शांतौमोक्षधर्मेषुतुलाधारजाजलिसंवादे जाजलिरुवाच अयंप्रवर्तितोधर्मस्तुलाधारत्वया स्वर्गद्वारंचवृत्तिंचभूतानामवरोत्स्यते १ कृष्याह्यन्नंप्रभवतिततस्त्वमपिजीवसि पशुभिश्चौषधीभिश्चमर्त्याजीवंतिवाणिज २ ततोयज्ञःप्रभवतिनास्तिक्यमपिजल्पसि नहिवर्तेदयंलोकोवार्त्तामुत्सृज्यकेवलां ३ तुलाधारउवाच वक्ष्यामिजाजलेवृत्तिंनास्मिब्राह्मणनास्तिकः नयज्ञंचविनिंदामियज्ञवित्तुसुदुर्लभः ४ नमोब्राह्मणयज्ञाययेचयज्ञविदोजनाः स्वयज्ञंब्राह्मणाहित्वाक्षात्रयज्ञमिहास्थिताः ५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

वन्येनवाजीविकायाःसंभवात्किंहिंसात्मकयाकृष्येतिभावः नचकृषिद्रोहमात्रास्तिक्यंयज्ञनिंदावाकृतामवतीत्याहनास्मीतितथापि यज्ञवित्श्रेयोवैविष्णुरितिश्रुतेर्यपियज्ञभोक्तारंपरमात्मानंवेदसदुर्लभः ४ ब्राह्मणानांब्रह्मविदांयज्ञःब्रह्माग्नौजीवहविषःस्थागस्मै स्नैयोगायेत्यर्थः॥ स्वयज्ञंयोगं क्षात्रयज्ञंहिंसामयंस्थितिश्रितापादि ५

रा०
२५४

क्षत्रयज्ञं विशिनष्टि लुब्धैरिति हे ब्रह्मन् नास्तिकैर्वेदप्रामाण्यवादिभिः वेदवादान् अर्थवादान् तेषां स्तुतिमात्रतात्पर्यमिति विज्ञाय सत्यवदा
भासमानं स्वरूपतः अनृतं अविधिकब्राह्मणाद्यध्यासमूलत्वात् लुब्धैः प्रवर्त्तितं तथा च श्रुतिः नीहारेण प्रावृता जल्प्या चासुतृप उक्थशास
श्चरंतीति अज्ञानेनावृताः जल्प्या अर्थवादगिरा असुतृपः प्राणपोषकाः उक्थशासः कर्मानुशासनपराः ६ इदमिति यज्ञन्नायुष्मान्सदक्षि

लुब्धैर्वृत्तिपरैर्ब्रह्मन्नास्तिकैः संप्रवर्त्तितं वेदवादानविज्ञाय सत्याभासमिवानृतं ६ ॥
इदं देयमिदं देयमिति चायं प्रशस्यते अतः स्तैन्यं प्रभवति विकर्मिणां च जाजले ७ ॥

णाभिरायुष्मान् प्राची दिग्घोतुर्दक्षिणाध्वर्योरित्यादिश्रुतिस्मृतिविहिता दक्षिणा देया षट् देया द्वादश देया इति तावच्छश्च दक्षिणावान् यज्ञः
प्रशस्यते अन्यथा अतो यज्ञादेव स्तैन्यं लुब्धस्य यजमानस्य सामर्थ्यसत्त्वे यथोक्तदक्षिणामददतः प्रकर्षेण भवति विकर्मिणां तस्य कर्मणि
विपरीतान्यपस्कराणि च भवंति यथोक्तं प्रभुः प्रथमकल्पस्य योनुकल्पेन वर्त्तते स नाप्नोति फलं तस्य परत्रेति श्रुतिः स्मृतिरिति नास्ति यज्ञसमो
रिपुरिति च ७ ॥

२५८

एवंक्षत्रयज्ञंनिंदित्वाब्राह्मणयज्ञस्वरूपमाहयद्देवानामुकृतंसुकृताजितंहव्यंतद्देवत्रिविधमाहनमइतिनमस्कारात्मकेनहविषेतिसामानाधिकरण्यं।
योनमसास्वध्वरइतियज्ञोवैनमइतिहिब्राह्मणंभवतीतिश्रुतिस्मृतिभ्यांनमस्कारस्यैवयज्ञत्वावगतेः तथास्वाध्यायेहविषेतिसंबंधः वयमग्नेअर्वता
वासुवीर्यंब्रह्मणावाचितयेमाजनांअतीतिवेदस्यापियज्ञत्वश्रुतेः अर्वताअश्वेनब्रह्मणावेदेनवाअग्नेत्वांचितयेमजानीमतथाचाश्वमेधतुल्य
त्वंब्रह्मयज्ञस्योक्तं आश्वलायनगृह्येपिअतेअग्नेऋचाहविर्हृदातष्टंभरामसितेतेभवंतूक्षणऋषभासोवशाउतेत्येतत्एवमउक्षाणःश्वऋषभा

यदेवसुकृतंहव्यंतेनतुष्यंतिदेवताः नमस्कारेणहविषास्वाध्यायैरोषधैस्तथा ८

श्चवशाश्चभवंतियइमंस्वाध्यायमधीयतइति तथाओषधैर्व्रीहियवादिभिः पशुभ्योवैमेधाउदक्रामंस्ताव्रीहिश्चैवयवश्चभूतावजायेतांतस्मा
द्धुःपुरोडाशमत्रेलोकामितिचतयोर्हविष्ट्वावगमात्पुरुषाश्वगोऽजादीनांपशूनाममेध्यत्वश्रुतेश्चतरेतउत्क्रांतमेधाअमेध्याःपशवइतितथा
चैतैस्त्रिभिर्हविर्भिर्देवतापूजायज्ञाख्याकर्त्तव्येतिशास्त्रेवेदेनिदर्शनंप्रत्यायकवचनमस्तितदप्युदाहृतमेव ८

ननु दृष्टान्भोगान्हि वो देवा दास्यंते यज्ञभाविता इति भगवता यज्ञानां धनपुत्रादिप्राप्तिफलत्वोक्तेः किं तैर्मोक्षानुपयोगिभिरित्याशंक्याह इष्टेति इष्टं इष्टिपशुसो
मादि आपूर्तं तटाकारामादि असाधूनां कामनावतां यज्ञात्त्वाहि गवल्लुब्धमपत्यं भवति। समेभ्यो रागद्वेषशून्येभ्य इष्टादिकर्तृभ्यो नीरसितापिता दर्शी प्र
जा जायत इत्यर्थः ९ अत एवं छ्यवाचेष्टे यजमाना इति ऋत्विजो यजमानाश्च यथा आत्मानं सकाममकामं यशंतिन था अप्येषामपि प्रजा भवति तथा
हि ऋत्विगोपासनस्य ऋत्विक्कर्तृकस्यापि फलं उभयगामि दृष्टं आत्मने वा यजमानाय वा यं कामं यतेत तमागायानीति १० यज्ञस्य प्रजाहेतुत्वमनुवा

प्रजास्याद्देवतानां हि यथा शास्त्रनिदर्शनं इष्टापूर्त्तादसाधूनां विगुणा जायते प्रजा ९ लुब्धेभ्यो जायते लु
ब्धः समेभ्यो जायते समः यजमानास्तथात्मानमृत्विजश्च तथा प्रजाः यज्ञात्प्रजा प्रभवति नभसो मइवाम
लं १० अग्नौ प्रास्ताहुतिर्ब्रह्मन्नादित्यमुपगच्छति आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ११ तस्मा
त्सुनिष्ठिताः पूर्वे सर्वान्कामांश्च लेभिरे अकृष्टपच्या पृथिवी आशीर्भिर्वीरुधो भवन् १२ ॥ ॥

कं प्रमाणयति अग्नाविति ११ तस्मात् यज्ञात् सुनिष्ठिताः यज्ञमात्रनिष्ठाः न तु कामपराः पूर्वे विनापि फलाभिसंधिं सर्वान् कामानतंतरीकतया
लेभिरे यथोक्तमापस्तंबेन तद्यथाम्रे फलार्थे निमिते छायागंध इत्यनूत्पद्येते एवं धर्मं चर्यमाणमर्था अनूत्पद्यंते इति एतदेवाह अकृष्टेति।
तथा च कर्षणाभावेऽन्नगवां भुवो भूमिशयानां वा हिंसा भवति अभवन्फलपुष्पवत्य इति शेषः आशीर्भिः जगतः शुभानुध्यानेन १२ ॥

मा१

मो० २५६

नैतेइतिपज्ञानांस्वविकलाद्दात्मनश्चानाधेयातिशयत्वात्तनकर्मणःफलंकर्त्तारिपश्यंतिशंकमानाइतियज्ञेफलमस्तिनवेतिसंदिहानाःत्र साधवःधूर्त्ताःदांभिकाः १३ सस्मेति अप्रमाणेनकृतेकर्मणाप्रमाणंवेदंअशुभंकुर्यात्सःपापकृतांल्लोकानगच्छेत्तस्मेतन्वयःसचस दैवाकृतप्रज्ञोभवतिनकदाचिदपिमुच्यतइत्यर्थः १५ एवंश्लोकत्रयेणफलाभिसंधिम्नत्वंकर्मप्रशस्यदांभिककृतार्किकोच

२३६

नैतेपश्येद्धात्मसुवाफलंपश्यंतिकिंचन शंकमानाःफलंयज्ञेयेयजेरन्कथंचन १३ जायंतेसाधवोधू
र्त्तालुब्धाविन्नप्रयोजनाः सस्मपापकृतांल्लोकानगच्छेदशुभकर्मणा १४ प्रमाणानप्रमाणंचयः
कुर्यादशुभंनरः पापात्मासोकृतप्रज्ञःसदैवेहद्विजोत्तम १५ कर्त्तव्यमितिकर्त्तव्यंवेत्तिवैब्राह्मणो
भयं ब्रह्मेवववर्त्ततिलोकेनैवकर्त्तव्यतांपुनः १६ ॥ ॥

निंदितोइदानींविद्वदभिसंधिमाहकर्त्तव्यमितिकर्मेत्युत्तरश्लोकादपकृष्यतेकर्मतित्यमित्येवकर्त्तव्यंकुतोनित्यत्वंयतःवेदइतिनिश्चितं ब्रह्मणोवेदनिष्ठःभयंवेत्तिकर्माकरणेइतिशेषःब्राह्मणशब्दार्थमाहब्रह्मेतिलोकेत्र्यत्विक्हविर्मंत्राग्न्यादिरूपेणब्रह्मैववर्त्ततेइति योवेत्तिकर्त्तव्यतांकर्त्तुमर्हतिआत्मनिवयावर्णाध्यासपूर्वकंकर्तृत्वंचपुनर्नैववेत्तिसब्राह्मणइत्यर्थःकर्तृत्वाभिमानंफलाभिला षंचत्यक्त्वाकर्मांगेषुब्रह्मदृष्टिंकुर्वाणात्र्यशनपानादाविवस्वरसेनैवकर्माणिकुर्वंतीत्यर्थः १६ राम० २५६

यदुक्तं अतः सैन्यं प्रभवतीति विगुणात्कर्मणो दोषोस्तीति तत्राह। विगुणमिति। एवंविदो ब्राह्मणस्य विगुणमपि कर्म ज्ञायते तस्या चानुसुस्नुम
वेदयदुचैवास्मिन्न शवं कुर्वीत यदि चनार्चिषमेवाभिसंभवतीति अतो स्याभावेपि विदुषोर्चिरादिगतिरस्त्येव किमुत तत्रांगवैगुण्य इति
श्रुत्यर्थः। किंचैवंविदः कर्मणि सर्वभूतैः श्वसूकरादिभिरमेध्यपशुभिरुपघातोपि ज्ञापायान् आत्मानुसंधानहेतुत्वात्तानन्तुसूक्ष्म
सांगमपि कर्म ज्ञापयज्ञ इति भावः। तस्याफलाभावेउपपातफलस्य इदं मे कर्मानेनोपघातेन नष्टमिति बुद्धिः तत्सत्वं संयमः प्रायश्चित्तमुक्तं नान्य
याचकारो हेत्वर्थः। तस्या चाम्नातमेतेरयेकांतदाहुर्यस्य गार्हपत्याहवनीयावंतरेणानो वा रथो वा श्वावाप्रतिपद्यतकांत प्रायश्चित्ति

विगुणं च पुनः कर्म ज्ञापयज्ञमनुसुस्नुम सर्वभूतोपघातश्च फलाभावे च संयमः १७ सत्य
यस्मादन्यस्मात् अर्थलिप्सार्थं तत्त्वतः उत्पन्नत्यागिनः सर्वज्ञानाश्रमसत्तमत्सरा १८

रिति नैतन्मनसि कुर्यादित्याहुरात्मन्यस्य हिताभवंतीति तद्वन्मनसि कुर्वीत गार्हपत्यादविच्छिन्नामुदकधारां हरेत् तंतुं तन्वन्रजसो भा
नुमन्विहीत्याहवनीयात् तस्मात्तत्र प्रायश्चित्तिरिति। अनः शकटं रथः तरणं ततो अस्य यजमानस्य आत्मनि स्वरूपे हि यस्मात्तन्तुं ता
नि। अन आदीनि सुपां सुलुगिति सुपो लुगादेशः १७ एवंविदुषः कर्मयत्नं प्रशस्य यज्ञांतरमप्याह शिष्याचारप्रदर्शनमुखेन सत्येति
। अर्थलिप्सा परमपुरुषार्थलोभवंतः अर्थेषु धनेषु विषयेषु तत्त्वतस्तेषां तत्त्वैराग्यतत्त्वतः इत्यर्थः परमपुरुषार्थेनैव तत्त्वतः इति वा। उ
त्पन्नत्यागिनः स्वस्तनसंग्रहमकुर्वतः अमत्सरा इति छेदः १८

स्वपत्नोधोग: ब्राह्मं वेदं प्रणवं १९ कथं तोषयंतीत्यत आह अखिलमिति सर्वं ब्रह्म प्रणवः कार्यकारणोभयरूपत्वात् तदेतत् सत्
काम परं चापरं च ब्रह्म यदोंकार इति श्रुतेः ततः अखिलं देवतां सर्वदेवतात्मकां वाच्यवाचकयोरभेदात् ओंकारः सर्वदेवत्य इत्यनुक्र
मणिकायां कात्यायनवचनाच्च तच्च ब्रह्मणि ब्रह्मविदि स्थितं अतस्तत्तृप्तौ सर्वतृप्तिरिति भावः ब्रह्मविदस्तस्य च ससप्तम्यर्थे षष्ठी ब्रह्मविदि त
त्समतिदेवाविराडवयवभूता आदित्यादयस्तृप्यंतीति तथा चोक्तं छांदोग्ये प्राणे तृप्यति चक्षुस्तृप्यति [illegible] चक्षुषि तृप्यत्यादि

क्षेत्रक्षेत्रज्ञतत्त्वज्ञाः स्वपत्नपरिनिष्ठिताः ब्राह्मं वेदमधीयंतस्तोषयंत्यपरानपि १९ अखिलं दैवतं सर्वं ब्रह्म
ब्रह्मणि संश्रितं तृप्यंति तत्तृप्तौ देवास्तृप्ताः तृप्तस्य ज्ञानजले २० यथा सर्वरसैस्तृप्तो नाभिनंदति किंचन तथा
प्रज्ञानतृप्तस्य नित्यं तृप्तिः सुखोदया २१ धर्माधाराधर्मसुखाः कृतसर्वव्यवसितास्तथा अस्ति नस्तत्त्वतो भूय
इति प्राज्ञस्त्ववेक्षते २२

तत्तृप्तौ तृप्त्यादि भुंजानो पि विद्वान् विश्वं तर्पयति किमुत यजमान इत्याशयः २० किंचन रसांतरं नाभिनंदति दृष्वा न तृष्यंति २१ हृत्प्राज्ञाला
भे हेतुमाह धर्मेति धर्माधाराः धर्मकामाश्रयाः धर्मसुखाः धर्मेणैव सुखं येषां कृत्स्नं कार्याकार्यं व्यवसितं निश्चितं यैः ईदृशा वयं स्मः स्वरूपात् तु
द्धो चिदाभासात्मकात् सूत्रात्मकप्राणसंज्ञात् भूयः बहुतरं विश्वव्यापकत्वाच्च प्राणाख्यसर्वापेक्षया भूयान् ततोपि बहुतरः प्राणाधुत्पत्तिस्या
नं भूतात्मास्तीति प्राज्ञः कर्मभिः शुद्धांतःकरणाः ईक्षते आलोचयति २७

तितीर्षवः यत्र गत्वा न शोचन्ति तत्तु ब्रह्मणः स्थानं सात्त्विकाः प्राप्नुवन्तीति द्वयोः संबन्धः ज्ञानं शास्त्रजं विज्ञानं अनुभवः तद्वन्तः २४ नैवेति तेनी
र्षवः तस्य नाम महद्यश इति श्रुतेर्यशो ब्रह्म धनैः धनसाध्यैः कर्मभिः सतां वर्त्म योगं अनुवर्तन्ते ते यजन्ते चाविहिंसया २५ विदुः हविष्ट्वेन एतान् ऋत्वि
ग्धनान् ऋत्विजो न याजयन्ति यतः फलार्थिनः धनार्थिनः २६ कथं तर्हि ते यज्ञं संपादयन्तीत्यत आह स्वमेवेति स्वं आत्मनेमं वृत्त्यर्थं यज्ञोपकर
णसामग्रीसंकल्पसमकालोत्पन्नां कुर्वाणाः मानसिकं यज्ञं चक्रुः तथा चापस्तं[भि]ते त्रितास्त्वापिका यां प्रयोग एव मंत्रलिंगं च त्रितः कूप एव हितो देवान् ह

ज्ञानविज्ञानिनः केचित्परं पारं तितीर्षवः अतीव पुण्यदं पुण्यं पुण्याभिजनसंहितं २३ यत्र गत्वा न शोचन्ति न च्य
वन्ति व्यथन्ति वा ते तु तद्ब्रह्मणः स्थानं प्राप्नुवन्तीह सात्त्विकाः २४ नैव ते स्वर्गमिच्छन्ति न यजन्ति यशोधनैः सतां वर्त्मा
नुवर्तन्ते यजन्ते त्वविहिंसया २५ वनस्पतीनोषधीश्च फलं मूलं च ते विदुः न चैतान् ऋत्विजो लुब्धा याजयन्ति फला
र्थिनः २६ स्वमेव चार्थं कुर्वाणा यज्ञं चक्रुः पुनर्द्विजाः परिनिष्ठितकर्माणः प्रजानुग्रहकाम्यया २७ तस्मात्तान् ऋत्विजो
लुब्धा याजयन्त्यशुभान्नरान् प्रापयेयुः प्रजाः स्वर्गं स्वधर्माचरणेन वै २८ ॥ ॥ ॥ ॥

वृत्तः कृतय इति कृतये यज्ञसंतत्यविच्छेदाय परिनिष्ठितं समापितं कर्म यैस्ते तथा भूता अपि लोकानुग्रहार्थं मानसैर्यज्ञैर्यजन्ते इत्यर्थः २७ यस्मादे
वंविधान् लुब्धा ऋत्विजो न याजयन्ति ते च तान् नेच्छन्ति तस्मात्तानेव अशुभान् मोक्षेच्छारहितान् लुब्धा ऋत्विजो याजयन्तीत्याह तस्मादिति इतरे तु साधवः
स्वधर्माचरणेन परान् उपकुर्वन्ति न तु धर्मफलं कामयन्ते समबुद्धित्वादित्याह प्रापयेयुरिति २८ ॥

इतीतिइतिहेतोः सदसद्रूपोविभिन्नत्वादहं सद्रूपमेवानुसरामीत्यर्थः २६ यानीति यानिमार्गदेवतानिधूमरात्र्यादीनिपुनरावृत्तिप्रदमार्गप्रदर्शका
निअर्चिरहरादीनिअपुनरावृत्तिप्रदमार्गप्रदर्शकानिवाप्राप्ताःकर्मणाउपासकावाइज्यंतिपज्ञंतेतेनयज्ञेननतंयपापयोपासनतेयेतःप्रे
त्यभवतीतिश्रूयतेतेयजमानाःयथाभावनंतेनतेनदेवयानेनयथामार्गेणअत्रपितृयाणोपिदेवयानपदेनोच्यतेतेपितृलोकंदेवलोकंवायांति

इतिमेवर्त्ततेबुद्धिःसमासर्वत्रजानले २९ यानियेत्रिविहेज्यंतिसदाप्राप्ताद्विजर्षभाः तेतेनतेदेवयानेन
यथायांतिमहामुने ३० आवृत्तिस्तत्रचैकस्यनास्यावृत्तिर्मनीषिणः उभौतौदेवयानेनगच्छतो
जानलेयथा ३१

कर्मणापितृलोकोविद्ययादेवलोकइतिश्रुतेः ३० तस्यदेवयानेनगतस्यापिएकस्यकर्मठस्यावृत्तिरस्तिअयैतमेवाध्वानंपुनर्निवर्त्ततइ
तिधूमादिमार्गेणगतानामावृत्तिश्रुतेःमनीषिणःमनोरोधशीलस्योपासकस्यनास्यावृत्तिः नचपुनरावर्त्ततइत्यर्चिरादिमार्गगतानाम
नावृत्तिश्रुतेःउभौकर्मठोपासकौदेवैःधूमाग्न्यादिभिरातिवाहिकैःसहयांतस्मिन्नितिदेवयानस्तेनदिव्येनमार्गेणायद्यप्युभावपिगच्छतस्त
थापिसंकल्पभेदात्तयोरावृत्त्यानावृत्तीभवतइतिमहद्वैलक्षण्यमित्याशयः ३१

विदुषामस्य संकल्पानामैश्वर्यमाह स्वयमिति अनडुहस्तु उपलक्षणं सर्वेषां सोमपदीनामिव संकल्पेनैव सिद्ध्यतीत्यर्थः ३१ आधेनवः तेषां क्रतवोपि मानसिका एवेत्याह आह इत्ययमिति सिद्धसंकल्पत्वाद्यूपदक्षिणादीन्मनसैव सृजंतीत्यर्थः ३२ ततश्च किमित्यत आह य इति भावितात्मा योगाभ्यासेन शोधितचित्तः सन् मधुपर्के गां आलब्धुं हिंसितुमर्हति न कर्मणा लिप्यते पापकेनेति विदुषि दोषालेपश्रुतेः इतरस्तु पशुबीजादि वधात्प्रत्यवैति एवं सोहं न तादृशा

स्वयं चैषामनडुहो युंजंति च वहंति च स्वयमुस्राश्च दुह्यंते मनःसंकल्पसिद्धिभिः ३१ स्वयं यूपानुपादाय यजंते स्वाप्तदक्षिणैः यस्तथा भावितात्मा स्यात् स गामालब्धुमर्हति ३३ ओषधीभिस्तथा ब्रह्मन् यजेरंस्ते न तादृशाः इति त्यागं पुरस्कृत्य तादृशं प्रब्रवीमि ते ३४ निराशिषमनारंभं निर्नमस्कारमस्तुतिं अक्षीणं क्षीणकर्माणं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ३५ नाश्रावयन्न च यजन् न ददद्ब्राह्मणेषु च काम्यां वृत्तिं लिप्समानः कां गतिं याति जाजले

इदं तु दैवतं कृत्वा यथा यज्ञमवाप्नुयात् ३६

इति मूढाः न गवौषधादिभिर्यष्टुमर्हा इत्यर्थः इतीति यस्मात्त्यागिनामीदृक् माहात्म्यं तस्मात् अहं तेभ्योऽरिरित्यर्थः ३४ संक्षेपेण त्यागिनो लक्षणमाह निराशिषमिति ३५ कां गतिं याति तस्मादाह हरयजमानमददानमासुरो चेतनिस्मृतेः सत्त्व आसुरः कामपि गतिं देवमार्गं पितृमार्गं वा न यातीत्यर्थः ३६ कथं तर्हि गतिं यातीत्यत आह इदमिति इदं निराशिषमित्यादि श्लोकोक्तं लक्षणं दैवतं देवतमिव सेवनीयं कृत्वा यथा यथावत् यज्ञं परमात्मानं यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेः अवाप्नुयात् ३६ ॥ ॥

मुनीनांस्वयंयूपानुपादाययज्ञेनेस्वाप्तदक्षिणैरित्युक्तरूपाणामात्मयाजिनांसततन्नत्वंरहस्यंनसम्यग्गृणोमेनभक्तवेतोवयोपत-कष्टंगहनंयतस्त्वांपृच्छा
मि।अस्ययोगधर्मस्यनावेक्षमाणाः-नआलोचनंकृतवंतः-अवेक्षमाणाअपिअतः-परमपितंधर्मनस्थापयंतिलोकेनप्रवर्त्तयंतिरहस्यत्वादेव ३८
यस्मिन्निति।विभक्ति प्रतिरूपकमव्ययंयपघेर्षपघवंन्नहुक्रमप्रकारेणआत्मतीर्थेआत्मैवतीर्थंयज्ञभूमिस्तत्रपशवःपशुप्रायाःमंदमतयो
मखंमानसिकंक्रतुंनप्राप्नुयुः-तस्मात्तेर्बहुपुराणसाध्यत्वात ३९ अयंतर्हिमाप्नुयानप्राप्नुयुः-वचनव्यत्ययआर्षः-ततकर्मततववाक्यमिति
शेषः।उतेतिएककउतशब्दोऽधिकविवक्षायां।अमोऽस्यर्थेकिंचयेषांदांभिकानांयज्ञाअपिश्रद्धादिरहितास्तअयज्ञाभवंतीतितेक्कचित्अ

जाजलिरुवाच नैवंमुनीनांशृणुमःस्मतत्त्वंपृच्छामितेवाणिजकष्टमेतत पूर्वेपूर्वेचास्यनावेक्षमाणानातः
परंतमृषयःस्थापयंतियस्मिन्नेवात्मतीर्थेनपशवःप्राप्नुयुर्मखं ३९ अथस्वकर्मणाकेनवाणिजप्राप्नुयात्सु
खं शंसमेतन्महाप्राज्ञभृशंवैश्रद्दधामिते ३९ तुलाधारउवाच उतयज्ञाउतायज्ञामखंनार्हंतितेक्कचित ४० आ
ज्येनपयसादध्नापूर्णाहुत्याविशेषतः वालैःशृंगेणपादेनसंभवत्येवगौर्मखं ४१ ॥ ॥ ॥

तर्हिहिर्वामखंनार्हंति ४० श्रद्दधानानांतुएकयागैनैववाह्यक्रतुसिद्धिरित्याहआज्येनेति दर्शपूर्णमासयोःश्रूयतेसर्वस्मैवाएतद्यज्ञायगृह्यतेय
द्ध्रुवायामाज्यंऐंद्रंपयोऽमावास्यायांऐंद्रंदध्यमावास्यायां।आधानप्रकरणेचद्वादशगृहीतेनस्रुचंपूरयित्वासहवसापूर्णाहुतिंजुहोतीतिआ
ज्येनेतिशेषः-सुहुतेअग्नेसमिधइत्यृचा विशेषतइतिश्रौतमखोदर्शितः।तत्राशक्तानांतुवालैःगोपुच्छपिच्छपरिणादिनाशृंगेणगोशृंगेणाभिषे
कादिनापादेनेतिपादरजसास्पर्शःएतेषांगोस्पर्शनादीनांचसर्वपःपापनाशकत्वंपरलोकप्रदत्वंचस्मृत्युक्तंदर्शितं ४१ ॥

ननुपशुमांसेविशेषवानश्रौतमखः कथंस्यादित्यतआह पत्नीमिति। अनेनपशुहिंसारहितेनाज्यादिसाध्यक्रतुविधिनाआज्यादिद्रव्यंदेवतायैवि
नियोजयन्नेहेनोशाक्यमतापःविनियोगहेतोःपत्नीचमानसीमेवकरोति।श्रद्धामितिशेषः तस्मादपत्नीकोऽग्निहोत्रमाहरेत्तस्मादपत्नीकस्या
धानंकुर्वन्नीत्युक्ताश्रद्धापत्नीसन्तंयजमानइतिवक्तुचब्राह्मणेऽपत्नीकस्याग्निहोत्राधानादौश्रद्धायाःपत्नीत्वदर्शनात्।दृष्टंभावेक्तः
यागमेवदेवतवदत्तंतेसवनीयंकृत्वापपापपावतयज्ञेविस्तुप्राप्नुयात् ४२ तत्रयागविशेषेनियमयतिपुरोडाशेहीतिहिशब्देनतरगत

पत्नींचानेनविधिनाप्रकरोतितिनियोजयन् इष्टंतुदेवतंकृत्वापपापयज्ञमवाप्नुयात् ४२ पुरोडाशेहिसर्वे
षांपशूनांमेध्यउच्यते सर्वानद्यःसरस्वत्यःसर्वेपुण्याःशिलोच्चयाः ४३ जाजलेतीर्थमात्मैवमास्मदेशा
तिथिर्भव एतानीदृशकान्धर्मान्निचरन्निहजाजले ४४

उत्क्रांतमेधाअमेध्याःपशवइतिपशूनाममेध्यत्वंतस्मादाह पुरोडाशसत्रंलोक्यमितिपुरोडाशसत्रप्राशस्त्यंचश्रुतिप्रसिद्धं योत्येतमेधो
यज्ञस्तदर्हःमेध्यःसर्वेषांवाएषपशूनांमेधेनयजतेयःपुरोडाशेनयजतइतिश्रुतेः।मूलपशूनामितिननिर्द्धारणेषष्ठीपशूनामेमध्यत्वा
त्पुरोडाशस्यचापशुत्वात्।तेनपशुसंबंधोयोमेधस्तदर्हः पुरोडाशइतिश्रुत्यनुसारेणास्मात्पर्यावर्णनीयः ४२ एवंश्रद्धावतामविदुषां
यज्ञमुक्त्वाविदुषांयज्ञमाहसर्वाइतिातीर्थयज्ञभूमिःयत्रैवात्मसमाधानंतत्रैवसर्वाणितीर्थानिसंतीत्यर्थः।तीर्थमितियज्ञाद्युपलक्षणं
४३ ईदृशकानअहिंसानकारणेःअर्पितसमर्पत्वविद्धत्वतारतम्येः ४४

मो० उपपत्त्यायुक्त्या ४५ सप्ताशीतितमः॥ ॥एवंक्रमत्यविरोधेनाहिंसात्मकोधर्मःप्रतिपादितः।तत्रदृष्टमत्यपोत्पादनपूर्वकंप्रद्र्ष्टुंद्रष्टुमिच्छुपितुमारभतेसद्भि
२६० रिति।क्रियतांकुरु।पंथानंआतिष्ठअस्यफलंचत्वयाप्रत्यक्षंक्रियतामित्यध्याहृत्यवायोज्यंआहूयततःफलंयपातयाज्ञास्यसीतिचतुर्थेसंबंधः २ ^{सं१}

कारेरोर्धर्ममन्विच्छन्सलोकानाप्तुतेसुमान् भीष्मउवाच एतानीदृशकान्धर्मान्तुलाधारःप्रशंसति उपपत्त्याभिसं
पन्नान्नित्यंसद्भिर्निषेवितान् ४५ शांतौमोक्षधर्मेषुतुलाधारजाजलिसंवादे तुलाधारउवाच सद्भिर्वायदिवाः
सद्भिः पंथानमिममास्थितं प्रत्यक्षंक्रियतांसाधुततोज्ञास्यसितद्यथा १ एतेशकुंतावहवःसमंतात्द्विचरंति
ह तवोत्तमांगेसंभूताःश्येनाश्चान्याश्चजातयः २ आहूयैनान्महाब्रह्मन्विशमानांस्ततस्ततः पश्येमान्हस्तपा
दैश्चश्लिष्टान्देहेषुसर्वशः ३ संभावयंतिपितरंत्वयासंभाविताःखगाः असंशयंपितावैत्वंपुत्रानाहूयजाजले
४ भीष्मउवाच ततोजाजलिनातेनसमाहूताःपतत्रिणः वाचमुच्चारयंतिस्मधर्मस्यवचनात्किल ५ ॥

ततस्ततःतेषुतेषुनीडेषुअप्रवेशायश्लिष्टान्संकुचितहस्तपादान् ४ वाचमुच्चारयंतिनिःशंकंप्रत्युत्तरंप्रयच्छंतीत्यर्थः।तत्रहेतुः धर्मस्यअहिंसा
त्मकस्यसंबंधिनोवचनात्प्रियवचनादित्यर्थः ५ ५ शांत०
२६०

सर्वंश्रहिंसाधर्मप्रसंगमनुमाद्य फलितमाह अहिंसादीति हिंसा आदिपदार्थः इहपरत्रचप्रत्यक्षफलमितिशेषः तत्रहिफलमनुभवेनद
र्शयित्वाहिंसाफलमाह अश्रद्धामिति। हिंसा अश्रद्धांविश्वासंनिहंतीत्यध्याहृत्ययोऽश्रद्धंविश्वासघातिनं ६ समानोलाभालाभयोःसकला
नांसंयतानांदांतानांसुचेतसांशांतानां यज्ञः कर्मब्रह्मइत्येवाभिसंधायकुर्वतांयःसमनुतिष्ठतांनतुकर्तृत्वाभिमानेनफलंचाभिसंधा
यतिएवार्थः तेषांयज्ञोजातुकदाचिन्नक्षीयतइतिनकिल्विष्यतएव ७ अश्रद्धांस्तौतिअश्रद्धेइत्यादिना। विवस्वान्प्रकाशरूपश्चिदात्मा

अहिंसादिकृतंकर्मइहचैवपरत्रच अश्रद्धांनिहंतिवैब्रह्मन्साहताहंतितंनरं ६ समानोऽश्रद्दधानानांसंयतानां
सुचेतसां कुर्वतांयज्ञइत्येवंनयज्ञोजातुनेष्यते ७ अश्रद्धावैवस्वतीसेयंसूर्यस्यदुहिताद्विज सावित्रीप्रस
वित्रीचबहिर्वाङ्ज्ञानसीततः ८ वाग्वृद्धंत्रायतेअश्रद्धामनोवृद्धंचभारत अश्रद्धावृद्धवाङ्ज्ञानसीनयज्ञस्त्रातु
मर्हति ९ ॥

तत्संबंधिनीवैवस्वतीब्रह्मविषयिणीतियावत्सेयंसूर्यस्यसूर्यवत्प्रकाशधर्मिणआत्मनस्यदुहितेवदुहितासात्विकीत्यर्थः सैवचअश्रद्धासावित्री
पालयित्रीप्रसवित्रीवि सृष्टजन्मप्रदातथावाङ्ज्ञानसयोरपिसांतरंगनिश्चयात्मिकाहिअश्रद्धासंकल्पात्मकंसंशयात्मकंमनस्ततोवहिरं
गंततोपिवाक्ततरावाणी। जपध्यानजधर्मापेक्षयाअश्रद्धेवश्रेष्ठेत्यर्थः ८ एतदेवाहवाग्वृद्धमिति। वाचास्वरवर्णविपर्यासेनपाठि
तंनष्टंमंत्राद्युच्चारणंततअश्रद्धासमाधत्ते। मनसाव्यग्रतयापुत नष्टंदेवताध्यानादिततअश्रद्धासमाधत्ते अश्रद्धाहीनंतुव्यर्थमेवकर्मत्रातुं
नत्रातुमर्हतिकिंचित ९ ॥

मो॰
२६१

श्रद्धाशुचित्वयोः श्रद्धैवाधिकेत्यत्राख्यायिकामाहात्रेति १० कदर्यस्य कृपणस्य वार्द्धुषेः धान्यविक्रयिणः मीमांसित्वा विचार्य १२ हविर्दातु

261

अत्रगाथाब्रह्मगीताः कीर्त्तयंतिपुराविदः शुचेरश्रद्दधानस्यश्रद्दधानस्यचाशुचेः १० देवावित्तममन्यंतसदृशं यज्ञकर्मणि श्रोत्रियस्यकदर्यस्यवदान्यस्यचवार्द्धुषेः ११ मीमांसित्वोभयंदेवाः सममन्नमकल्पयन् प्रजापतिस्तानुवाचविषमंकृतमित्युत १२ श्रद्धापूतंवदान्यस्यहतमश्रद्धयेतरत् भोज्यमन्नंवदान्यस्यकदर्यस्यनवार्द्धुषेः १३ अश्रद्दधानएवैकोदेवानांनार्हतेहविः तस्यैवान्नंनभोक्तव्यमितिधर्मविदोविदुः १४ अश्रद्धापरमंपापंश्रद्धापापप्रमोचनी जहातिपापंश्रद्धावान्सर्पोजीर्णामिवत्वचं १५ ज्यायसीयापवित्राणांनिवृत्तिः श्रद्धयासह निवृत्तशीलदोषोयः श्रद्धावान्पूतएवसः १६ किंतस्यतपसाकार्यंकिंवृत्तेनकिमात्मना श्रद्धामयोयंपुरुषोयोयच्छ्रद्धः सएवसः १७ इतिधर्मः समाख्यातः सद्भिर्धर्मार्थदर्शिभिः वयंजिज्ञासमानास्तुसंप्राप्ताधर्मदर्शनात् १८ ॥ ॥

मितिशेषः १५ निवृत्तः शीलदोषः आचारलांछनं रागादिर्यस्य स निर्दोषशीलवान् १६ यत्पा
सात्विकीराजसीतामसीवाश्रद्धायस्यसयच्छ्रद्धः सएवसः सात्विकोराजसस्तामसोवा १७ धर्मदर्शनाख्यात्मुनेः धर्मवयंप्राप्तवंतः १८

शान॰
२६१

श्रद्धावानवेदवाक्ये। श्रद्दधानस्तदर्थमनुष्ठातं ममेदं श्रेय इति निश्चयवान् धर्मो धर्मात्मा गरीयान्श्रेष्ठतरः १८ अचिरेणाल्पेन। दिवं हार्दाकाशाख्यं ब्रह्म विहरेतां सत्यकामः सत्यसंकल्प इति श्रुतेः योगैश्वर्येणा क्रीडाम् अकुरुतां। स्वस्वस्थानं वासदेशं स्वकर्मभिः परिवर्जितं २१ यथोपमोपदेशेन यथावद् ॱॱ ष्टांतकीर्त्ति

श्रद्धां कुरु महाप्रज्ञ ततः प्राप्स्यसि यत्परं श्रद्धावान्श्रद्दधानश्च धर्मश्चैव हि जाजले स्वात्मनि स्थितश्चैव गरीयानेव जाजले १८

भीष्म उवाच ततोऽचिरेण कालेन तुलाधारः स एव च दिवं गत्वा महाप्राज्ञौ विहरेतां यथासुखं १९ स्वस्वस्थानमुपागम्य स्वकर्मपरिवर्जितं एवं बहुविधार्थं च तुलाधारेण भाषितं २० सम्यक्चैवमुपालब्धो धर्मश्चोक्तः सनातनः तस्य विख्यातवीर्यस्य श्रुत्वा वाक्यानि स द्विजः २१ तुलाधारस्य कौंतेय शांतिमेवान्वपद्यत एवं बहुमतार्थं च तुलाधारेण भाषितं यथोपमोपदेशेन किं भूयः श्रोतुमिच्छसि २२ शांतौ मोक्षधर्मेषु तुलाधारजाजलिसंवादः॥ ॥भीष्म उवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासं पुरातनं प्रजानामनुकंपार्थं गीतं राज्ञा विचख्नुना १

नेन २२ इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणमर्यादाधुरंधरचतुर्धरवंशावतंसश्रीगोविंदसूरिसूनुश्रीनीलकंठकृते भारतभावदीपे शांतौ मोक्षधर्मेषु तुलाधारजाजलिसंवादार्थप्रकाशो ८ त्रषष्ठ्यधिकद्विशततमोऽध्यायः एवं तुलाधारवाक्यैरहिंसात्मकस्य धर्मस्य श्रेष्ठत्वमुपपादितं सैव रक्तनयेहिंसात्मकं धर्मं निरस्य त्र्यात्मिका स्यात्पिकामुखेन अत्रापीत्यादिना प्रजानां परस्परं दिवसृतां १

छिन्नाविशेत्तास्थूलंप्रतिमाशरीरंस्यपंतं।स्थूणाःपरिसमन्तौमापांगृहस्तंभेइतिविश्वः।गोग्रहेगवालंभवतियत्रेपञ्चवाप्यकर्मीणिवर्षेजेवादस्थानब्राह्मणानांनिर्देयानवे
क्रमाणाः २ एषाखल्विगोभ्योस्तितिनिश्चितंएवनंनिर्वचनं ३ नदेवोग्रवस्थितेत्यादिना।हिंस्रः क्रूरपरस्तत्परमोव्रह्मणा यज्ञार्त्तिमर्यादाअव्यवस्थिता।

छिन्नस्थूणंवृषंदृष्ट्वाविलापंचगतवांभृशं गोग्रहेयज्ञवाटस्यप्रेक्षमाणाःस पार्थिवः२ स्वस्तिगोभ्योस्तुलोकेषुततो
निर्वचनंकृतं हिंसायांहिप्रवृत्तायामाशीरेषानुकल्पिता ३ अव्यवस्थितमर्यादैर्विमूढैर्नास्तिकैर्नरैः संशयात्मा
भिरव्यक्तैर्हिंसासमनुवर्णिता ४ ॥ एम ॥

विचलिताममर्यादायेषांतैःयतोविमूढैःतत्रापिहेतुर्नास्तिकैःनास्तिव्रह्मेतिवदद्भिःसंशयात्मभिःआत्माहिंस्योवाअन्योपिकर्त्ताऽकर्त्तावाअकर्त्तापिएकोऽने
कोवा।एकोपिसंगवानसंगोवाइत्यादिरूपःसंशयःतद्वानात्माचित्तंयेषांतैःअव्यक्तैःयज्ञादिद्वारैवस्वातिमिच्छद्भिरितिभावःहिंसाकृतोपस्था
लंभःहिंसाक्रान्तः४ ॥ ॥ ॥ ॥

तं२ दृ१

सर्वेसेति। वर्हिर्वेषामिवसर्वकर्मसुज्योतिष्टोमादिष्वपि नराःकामकाराद्देवपशून्हिंसंतिनतच्छास्त्रात्यन्धर्मात्मामनुःसर्ववेदार्थतत्वविन्नहिंसामेवअब्रवीत्प्रशशंसन
नु वसंतेवसंतेज्योतिषायजेत प्रतिसंवत्सरंसोमइतिश्रुतिभ्यांनित्यत्वेनविहितेषुज्योतिष्टोमादिषुविहितःपश्वालंभः कथंकामकारःस्यात् तज्जायमानोवै नर
स्त्रिभिर्ऋणैर्ऋणवान्जायतेब्रह्मचर्येणऋषिभ्योयज्ञेनदेवेभ्यःप्रजयापितृभ्यइत्यृणत्रयाणांऋणेश्चानधीत्यानिष्ट्वाप्रजामनुत्पाद्यचकथमनृणोवास्यात्तस्मान्नाहिंसा

न१

सर्वकर्मस्वहिंसांहिधर्मात्मामनुरब्रवीत् कामकाराद्धि हिंसंतिवहिर्वेद्यां
पशून्नराः ५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ति१

त्रितयाश्चोपपातकेषुस्मरणात्तत्कृताधानस्यसमर्थस्यकृत्वनारंभोवाकथंस्यादि वेनगार्हस्थ्यस्यैवकामकारत्वेनतन्मूलकानांमाधानानामपितथात्वात्।
जायमानोवैनरइत्य त्रापिनउत्पद्यमानइत्यर्थः किंतुगृहस्थःअधिकारीसंपद्यमानइतिव्याख्येयं। अन्यथापित्रादिषुकृताधानेषुपुत्रादीनामनात्ताग्नितरो

मो० २६३

दधुतः[illegible]देषभास्त्वोपपत्तेः। किंच पदद्वयेनैवं श्रद्धोपनमेदथार्थीनाध्ययनेनेति शतपथश्रुतेराधानादिविधिश्रद्धावानधिकारी श्रद्धावाधीनसांगवेदस्याध्या
यानप्रतिपन्नवेदार्थस्य सम्यग्ज्ञानावबोधेनेत्यर्थः। दापत्रहपाश्रष्टादशोक्तमवरंपेषुकर्मनतष्ठ्येयोपेमिनंदं तिमहाजरामनूतैर्वा विशंतीत्यादिश्रुत्या षोडशक्रत्विजो यजमानः पत्नीचेत्य
ष्टादश तैर्निष्पाद्यानांपन्नानामष्टत्वेन तत्कर्तॄणां च मूढत्वं दर्शयं त्याज्योतिष्टोमादिभ्यो हिंसावत्त्वाद्यपरेऽप्यः प्रागेवोपनीता। तथा च सवैर्वेदेवसंतेज्योतिषायजेतेति वि
धितः। निंदार्थवीनुमितनिषेधाच्चन्म्रतिरात्रेषोडशिनं गृह्णाति। नातिरात्रेषोडशिनं गृह्णातीति विहितप्रतिषिद्धत्वात् षोडशिग्रहवज्ज्योतिष्टोमोपि कृताकृतत्वेति
श्रद्धधानस्य तत्र प्रवृत्तिः कामकारकृतैवन चोपनिषदध्ययनात् प्रागेवज्योतिष्टोमे प्रवृत्तिः संभवति। यतः निंदाश्रवणात् कृतत्वे श्रद्धा आवश्यकत्वबुद्धिश्च
संभाव्येत। स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति ब्रह्मचर्येणार्थज्ञानपर्यंतस्योपनिषदध्ययनस्य सिद्धत्वात्। ननु कांडद्वयाध्यायेऽपि कर्मकांड एव श्रद्धावानहमस्मि न ज्ञानकांडेइ
ति चेत् न तर्हि मोहमहार्णवस्यतत्त्वकर्मनिर्वर्धुरीकुर्वतस्तत्त्वज्ञानस्यितेयत्तिज्ञापत्तानन:। किंविच्छिन्नत्वेथाप्यज्ञानात् कामकारकृता हिंस्रकर्मणि प्रवृत्तिरिति
सिद्धं। तस्मादुक्तविध एव श्लोकार्थः ५ ५ ॥ ७ ७ ७ ७

धं२

एभा० २६३

प्रमाणतः प्रमाणयोर्बलाबलं विजानता सूक्ष्मो धर्मः कार्यः तमेवाह अहिंसेति ६ गृहस्थस्य पंचसूनानामपरिहार्यत्वात्कथमहिंसा कार्येत्यत आह उपोष्येति। उपसमीपे ग्रा
मस्य वासं कृत्वा भिक्षार्थं ग्रामं प्रविशेदिति विधेः सन्न्यसेत्यर्थः संशितः तीक्ष्णव्रतो भूत्वा वेदेन कृताः श्रुतीः फलश्रुतीः अर्थं हवै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भ
वतीत्याद्याः हित्वा आचारः इति वृत्त्यात्मा अनाचारः गृहस्थाचारहीनः स्यात्। प्रकर्षेण सेवेत यद्वा इति वृत्त्या नैष्कर्म्यमभ्युपेयादित्यर्थः कृपणाः क्षुद्राः फलमेव कर्मीति

तस्मात्प्रमाणतः कार्यो धर्मः सूक्ष्मो विजानता अहिंसा सर्वभूतेभ्यो धर्मेभ्यो ज्यायसी मता ६ उपोष्य संशितो भूत्वा हित्वा वेदकृताः
श्रुतीः आचार इत्यनाचाराः कृपणाः फलहेतवः ७ यदि यज्ञांश्च वृक्षांश्च यूपांश्चोद्दिश्य मानवाः वृथा मांसानि खादन्ति नैष धर्मः
प्रशस्यते ८ सुरां मत्स्यान्मधु मांसमासवं कृसरौदनं धूर्तैः प्रवर्तितं ह्येतन्नैतद्वेदेषु कल्पितं मानान्मोहाच्च लोभाच्च लौल्यमेतत्प्र
कल्पितं ९ विष्णुमेवाभिजानन्ति सर्वयज्ञेषु ब्राह्मणाः पायसैः सुमनोभिश्च तस्यापि यजनं स्मृतं १० यज्ञियाश्चैव ये वृक्षा वेदेषु
परिकल्पिताः ११

प्रवृत्तौ हेतुः कारणं येषां ते तथा मताः ७ एतदेव कर्मनिंदया स्तौति यज्ञादिपरा मानवाः वृथा मांसं खादन्तीति यः स एव धर्मो न प्रशस्यते ८ वैदिकं धर्मं निंदित्वा काम
कारकृतं कर्म निंदति सुरामिति सार्द्धेन आसवं मधु कृसरौदनं तिलमिश्रौदनं ९ एवं निरस्ताखिलदोषो विष्णुमात्मानमेवाश्रयेदित्याह विष्णुमिति तस्यार्चना
र्थं च न शंकेरिव हरामांसाद्यपेक्षितमित्याह पायसैरिति १० चोद्दिष्टैर्विशुद्धैः ११

आपन्नशरीरं शोषयन्ति शरीरं चापद्दानाशमिच्छन्ति अतः अन्नं हिंसाभूतमस्य कथं शरीरनिर्वाहेत्याह शरीरं [illegible]मिति १३ पथ्येनि शरीराविरोधेनैव धर्ममाचरेत्तेन न तु धर्मानुरोधे
न शरीरं नाशयेत् १४ ॐ नमो भगवते नमः ॥ ॥ एवमहिंसाधर्मस्यावश्यानुष्ठेयत्वमुक्त्वा करणविलम्बनिर्बन्धात् हिंसामुपस्थितां कालविलम्बादिना परिहरेदि

पृथ्वी पिकं चिन्तयेत्तममन्यत्त्वोक्तैः स्वैः स्वैः स्तुतं महत्त्वैः श्रुद्धभावैः सर्वदेवाहमेव तत् १२ युधिष्ठिर उवाच शरीरमापदश्चापि विवदन्त
विहिंसतः कथं यात्रा शरीरस्य निरारंभस्य मे स्यते १३ भीष्म उवाच यथा शरीरं न म्लायेन्नेयान्मृत्युवशं यथा तथा कर्मसु च
तैन समर्थो धर्ममाचरेत् १४ शांतौ मोक्षधर्मेषु विचख्नुगीता ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच कथं कार्यं परीक्षेत शीघ्रं वाथ चिरेण वा सर्व
थो कार्यदुर्गेऽस्मिन्भवान्नः परमो गुरुः १ भीष्म उवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासं पुरातनं चिरकारेस्तु पत्त्वं वृत्तं यन्नामांगिरसे
कुले २ चिरकारिक भद्रं ते भद्रं ते चिरकारिक चिरकारी हि मेधावी नापराध्यति कर्मसु ३ चिरकारी महाप्राज्ञो गौतमस्याभवत्सु
तः चिरेण सर्वकार्याणि विमृश्यार्थान्प्रपद्यते ४ चिरं संचिंतयत्यर्थांश्चिरं जाग्रच्चिरं स्वपन् चिरं कार्याभिपत्तिं च चिरकारी तथो
च्यते ५ ॥

ति पञ्चपर्वकं आख्यायिकामुखेनाह कथं कार्यमित्यादिना कार्यदुर्गे दुर्वोद्विवचनात् अवश्यकर्तव्यं हिंसामयत्वेन दुष्करे च सतीत्यर्थः १ २ ३ ४ चिरकारि
नामानि वक्ति चिरमिति कार्याभिपत्तिः कार्याधिगः तथा तेन हेतुना चिरकारीत्युच्यते ५ ५ ॥ ५ ५

गत्वतेऽपारीपते लोके ऽनेनेति यहणां नामधेयं अलस इति यहणां प्रासः लाघवं नीचता जनेनेत्यन्वय इति संबंधः ६ पित्रा गौतमेन इमां जननीं अहिल्यां ८

अलसग्रहणां प्रासो ऽनुमेधावी तपोयुते बुद्धिलाघवयुक्तेन जनेनादीर्घदर्शिना ६ अभिचारेतकस्मिंश्चिद्व्यतिक्रम्याप्रगल्भतान
पित्रोक्तः कुपितेनाथ जहीमां जननीमिति ७ सतथेति चिरेणोक्त्वा स्वभावाच्चिरकारिकः विमृश्य चिरकारित्वाच्चिन्तयामा
सवैचिरं ८ पितुराज्ञां कथं कुर्यां न हन्यां मातरं कथं कथं धर्मच्छलेनास्मिन्निमज्जेयमसाधुवत् ९ पितुराज्ञा परो धर्मः स्वधर्मो
मातृरक्षणं अस्वतंत्रं च पुत्रत्वं किन्नु मां नानुपीडयेत् १० स्त्रियं हत्वा मातरं च को हि जातु सुखी भवेत् पितरं चाप्यवज्ञाय कः
प्रतिष्ठामवाप्नुयात् ११ अनवज्ञा पितुर्युक्ता धारणं मातृरक्षणं युक्तक्षमावुभावेतौ नातिवर्तेत मां कथं १२ पिता ह्या
त्मानमाधत्ते जायायां जज्ञिवानिति शीलचारित्रगोत्रस्य धारणार्थं कुलस्य च १३ सोऽहमात्मा स्वयं पित्रा पुत्रत्वे प्रकृतः पुनः विज्ञा
नं मे कथं न स्याद्बुध्ये चात्मसंभवं १५

धर्मच्छले धर्मसंकटे ११ युक्तं उचितं क्षमं समर्थं नानुष्ठेयं इह तु द्वावपि धर्मौ परस्परविरुद्धौ मम युक्तौ क्षमौ कथमहमेतौ नातिवर्तेन मां अतिशयेन नातिवर्तेते किं मे निद्रुःभ
यादिति ताभ्यां मरक्षाम्यतः १२ गोत्रसंतानः १३ बुध्ये ज्ञानानि संभवं जन्महेतुं १४

ति

८१

जातकर्मणिग्नश्माभवपरशुर्भवेति निपाहस्नस्मैर्वद्धिधःभवपरशुरिवमदीयेषुशत्रुह्रुद्धेद्कोभवेतिमंत्रपदार्थःउपकर्म[illegible]यनयनात्स्ववासादेन[illegible] पुत्रसशिर
:परिगृह्य [illegible] नपतीतिग्रहविहितंसर्वसंस्कारवहिर्भूतत्वादिदमुपकर्मनथाग्नात्मावैपुत्रनामासीतिग्राह: पितः पालपितः ग्राशिषग्रात्मभावंवदवतोगौरवे

जातकर्मणियस्याहपितापञ्चोपकर्मणि पर्याप्तःसहरीकारःपितृगौरवनिश्चये १५ गुरुरयःपरोधर्मःपोषणाध्यापनान्वि
तःपितापराहधर्मःसर्वेदेषापितृनिश्चितः १६ प्रीतिमात्रेपितःपुत्रःसर्वपुत्रमयंपिता शरीरादीनिदेयानि [illegible] १[illegible]
[illegible] प्रपृच्छ[illegible]ति १७ तस्मात्पितुर्वचःकार्यनविचार्यकदाचन[illegible] पातकम्प्य

पि ४

पितृयुंतेतःशासनकारिणः १८ भोज्येभोगेप्रवचनेसर्वलोकनिदर्शने भर्त्राचैवसमायोगेसीमंतोन्नयनेतदा १९ पि
तास्वर्गःपिताहिपरमंतपः पितरिप्रीतिमापन्नेसर्वाःप्रीयंतिदेवताः २० ग्राशिषस्ताभजंत्येनंपुत्रयंग्राहयत्पिता निःक्षेति
:सर्वपापा[illegible]नांपितापञ्चाभिनंदति २१ मुच्यतेबंधनात्पुष्पफलंवृक्षात्प्रमुच्यते क्लिश्यन्नपिसुतंस्नेहैःपितापुत्रंनमुं[illegible]ति
२२ एतद्धिचिंतितंतावत्पुत्रस्यपितृगौरवं पितानाल्पतरंस्थानंचिंतयिष्यामिमानतं २३

निश्चितमित्यर्थः १८ भोगेप्रवस्त्राहौ भोज्ये ग्रन्नादौप्रवचनेवेदाध्ययनेलोकनिदर्शनेलौकिकशिक्षायांभर्त्रेतिगर्भाधानादिसर्वसंस्कारोपलक्षणं २३ ॥

निर्वृतिः सर्वतन्त्रवी २५ हेम्न्रंवरस्मका २६ हिह्लायनवत्तद्विवर्षवानमवेत ३० वीरपुत्रम्रुः ३१ मातैवगुरुः सा त्रानंतरमस्यविहितंत्र्यात्मनो देहंसः वेत तता

योऽसुयंमयिसंघातोमज्जेह्येयांवभौतिकः त्र्यस्यमेजननीहेतुः पावकस्य यथारणिः २४ मातादेहूरणिः पुंसां सर्वस्यार्त्तस्य

निर्वृतिः मातृलोभेसनाथत्वमनाथत्वंविपर्यये २५ नचशोचतिनाप्येनंस्थाविर्यमपकर्षति श्रियाहीनोपियोगेहेम्बेतिप

तिपद्यते २६ पुत्रपौत्रोपपन्नोपिजननीयः समाश्रितः त्र्यपिवर्षशतस्यांतेसहिद्दायनवच्चरेत् २७ समर्थोवासमर्थोवाकृशं

वाप्यकृशंतथा रक्षत्येवसुतंमातानान्यः पोष्टाविधानतः २८ तदासवृद्धोभवतितदाभवतिदुःखितः तदाशून्यंजगत्तस्य

यदामात्राविप्रयुज्यते २९ नास्तिमातृसमाच्छायानास्तिमातृसमागतिः नास्तिमातृसमंत्राणंनास्तिमातृसमाप्रिया

३० कुक्षिसंधारणाद्धात्रीजननाज्जननीस्मृता त्र्यंगानांवर्द्धनादंवावीरसूः ३१ शिशोः शुश्रूषणाच्छुश्रूर्मातादेहमनंतरं

चेतनावान्नरोहन्यायस्यनाशुस्थिरंमनः ३२ त्वेनधीरस्तू ३२

वानन्नहन्यात्सकः यस्याशिरः रुधिरंमेदोमज्जादिनारिक्तंमस्कालाद्युवत्सयाः स्थिपतितंतनहि्यरीनमम्नूपिरंस्मान ३५ ॥ ॥ ७

266

पाणाउपस्थेंद्रियं तत्संश्लेषे मैथुने इत्यर्थः अभिसंधिः पत्नीमेगौरोजायेतवेदमवुवीतसर्वमायुरित्यादिना कृत्वा प्रदर्शितोभिलाषः कृतोहं यतीभ्यामेवतमभि
लाषं माता वा पिता वा उभौ वा कुरुतस्तत्र भूतार्थोय यार्थं मातर्येवतत्कर्तृत्वं स्थितं निश्चितं पितरितसोभिलाषः पाक्षिकोभवतीत्यर्थः ३३ भरणमात्रेणगर्भधार
णमात्रेण संबंधेन माता पुत्रे प्रीतिं आह्लादं स्नेहं आसक्तिं च करोति अन्तः स्वस्य पकाराय तस्यामपि प्रीतिस्नेहौ पुत्रेण कार्याविवत्यर्थः वस्तुतस्तु पितुरेवप्र
जाः यथोक्तं प्रागेव माता भस्त्रा पितुः पुत्रो येन जातः स एव सः इति भस्त्रा चर्मकोशः पितुराज्ञाः नुल्लंघनीयेतिभावः ३४ ननु नैवैतद्धि यो ब्राह्मणस्तोप्य

दंपत्योः पाणसंश्लेषे योभिसंधिः कृतः किल तं माता च पिता चेति भूतार्थो मातरि स्थितः ३३ माता जानाति यत्क्षेत्रं माता
जानाति यस्य सः मातुर्भरणमात्रेण प्रीतिः स्नेहः पितुः प्रजाः ३४ पाणिबंधस्त्वयं कृत्वा सहधर्ममुपेत्य च यदि यास्यति प्रस
षः स्त्रियो नार्हंतिपावतं ३५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मब्राह्मणोवेतिश्रुतेः पितुस्त्वमेव संशयात्कथं नदाज्ञाः नुल्लंघनीयेत्यतआह याणीति धर्मे वार्थे च कामे च नातिचरामीति प्रतिज्ञा एवं कं स्वयं पाणिग्रहं कृत्वा परि
पुरुषाः स्त्रियः परस्त्रारान्नतिया संनिति हिंते याच्यतां प्रार्थनीयतां पूज्यतामिति पावतनार्हंति धर्मत्यागात् अयमाशयः यएवंविधः पितासोः ज्ञातत्वादशिष्ट
लाद्वनानरोध्यः ममत्वपित्तास्त्रीपतिरत्नरोध्यएवेति ३५ ४ ४ ४ ४ ४

किंतर्हि पित्राज्ञया मातापि हंतव्यैवेत्याशंक्याह। भरणाद्धीति। पत्युर्भावः कर्म वा पात्यं पालयितृत्वं तस्मात् तथा च भार्यापत्नीं वधात् गौरवियोजयित्वमिच्छतो स्वभर्तृत्वादिगुणाभा
वप्रसंगान्न तत्स्येव वचनान्मातरं न हिंस्यादित्याशयः ३५ ननु व्यभिचारिणी स्त्री हंतव्यैव अन्यथा कुलसंकरापत्तेरित्याशंक्याह एवमिति एवमर्थीत्यर्थः स्वरतत्वाच
रन्महद्दोषपापरक्ष्यर्यं यद्दिसार्थयति नैव नस्यान्न हिंसनापरोषः प्रसज्येतातः प्रथमपक्षे तेष्वं स्त्रीवाधरो व्यस्त्यर्थः ननु स्त्रियाप्यपि तदनुमोदनाद्व्यपराधो स्त्येवेत्याशंक्या

भरणाद्धि स्त्रियो भर्ता पालनाच्चैव स्त्रियाः पतिः गुणाऽस्याऽस्य निवृत्तौ तु न भर्ता न पुनः पतिः ३५ एवं स्त्री नापराध्नोति नर एवापराध्य
ति व्युच्चरंश्च महादोषं नर एवापराध्यति ३६ स्त्रियाहि परमो भर्ता दैवतं परमं स्मृतं तस्यात्मना तु सदृशमात्मानं परमं ददौ ३७
नापराधोऽस्ति नारीणां नर एवापराध्यति सर्वकार्यापराध्यत्वान्नापराध्यंति चांगनाः ३८

दृ स्त्रियाहीति। तस्यात्मना शरीरेण सदृशं इमालक्ष्येति शेषः आत्मानं शरीरयरमं श्रेष्ठं ददौ स्वयमिति विषेगागमनायपरस्मै पतिबुद्ध्या शरीरं प्रयच्छत्या मम मातुर्न
व्यभिचारदोषोऽस्ति गर्भानुत्पत्तेः कुलसंकराभावाच्च नेयं वध्येत्यर्थः ३७ उपसंहरति नापराध इति किंच सर्वेषु कार्येषु अपराध्यत्वात् स्वतंत्रत्वात् अबलत्वात्
न सर्वथा परतंत्रधाधीनत्वात् तथाच बलात्कारहृतेष्व्यभिचारादौ स्त्रियो नापराध्यंतीत्यर्थः ३८

मो॰
२६७
267

पश्वनेति वनशब्दोऽप्यर्थे योपि मैथुनजन्मनसमये निर्देशो वचनं उक्तं द्वंद्वपत्नीति विशेषः एवं सुपास्वायनेन्द्रः पुत्रश्चित्रशिरा इंद्रेण हतस्तद्दुःखायायास्तृतीयांशस्त्रीषु ज्ञो रू
पेण स्थापितः द्वौ व्रह्महत्याभूस्योर्निर्यासो वृक्षरूपो स्थापितो नदा ह्री मिर्वरः प्रार्थितः कामम्या विजितोः संभवामेति अस्माकं जननपर्यंतं पुरुषसंगो स्त्विति सोयं निर्देशः
स्त्रिउक्तः तस्मात्तं स्मारयतः सहत्वांश निधाने नतत्स्मरणप्रयोजकस्य द्वंद्वस्यैव व्यक्तमधर्मः नतनम माताः अत्र संशयो नास्ति नस्मादिंद्रस्यापराधे मन्मातर्वधोनन्या
पा१

पश्वनोक्तोऽथ निर्देशः स्त्रियामैथुनतत्समये तत्स्मारयतोव्यक्तमधर्मो नास्ति संशयः ३९ एवं नारीं मातरं च गोरवे चाधिके
स्थितां अवध्यां तु विजानीयुः पशवोऽप्यविचक्षणाः ४० देवतानां समवायमेकस्थं पितरं विदुः मर्त्यानां देवतानां च स्नेहादभ्ये
ति मातरं ४१ एवं विमृश्य तत्तस्य चिरकारितया बहु दीर्घकालास्यतिक्रांत स्ततोऽभ्यागमत्पिता ४२ मेधातिथिर्महाप्राज्ञो
गौतमस्तपसि स्थितः विमृश्य तेन कालेन पत्न्याः संस्थाव्यतिक्रमं ४३

टि॰ तृ१

प्यइति भावः ३९ यावन्तकृत्स्नां नारीं अवध्यां जानीयुस्तापि मातरं तत्रापि गौरवे पातिव्रत्यधर्मे स्थितां पशवोपि पशुप्रायाः अपि किमुत माहशा इत्यर्थः ४ समवायः स
मूहः पितृलोकोणां स्वर्गप्राप्तिरित्यर्थः मर्त्यानां देवतानां च समवायं मातरं स्नेहादभ्येतीति योजना मानात्वदृष्टद्वारणलोकद्वयप्रदाद्गहलोपी पालयित्रीचेति भावः ४२
तेनतावता कालेन संस्थाव्यतिक्रमं मरणानौचित्यं २५४३ ॥ ॥ ६

राम॰
२६७

श्रुतं अध्यापनं धैर्यं क्रोधादिजयः स्थैर्यं तपोः प्रसादेन ४४ सान्त्वितः विश्रान्तिं प्रापितः प्रतिपादितः प्रापितः ४६ परवानस्त्वयाहं नाथवानस्मीत्युक्तः तेन सान्त्व
नादिनानसः मन प्रणापिष्यति ममपि प्रणायं करिष्यति अत्र अस्मिन्नर्थे चिंतितेमति। अकुलेशैः लोल्येन स्त्रीहृदयरोजाते विषये। स्त्रिया अहिल्याया अतिक्रमो न

सोब्रवीद्दुःप्रसंतसोरुः रोषेणाश्रुणिवर्त्तयन कृतधैर्यप्रसादेन पश्चात्तापमुपागतः ४४ आश्रमं मम संप्राप्तस्त्रिलोकेशः पुरंदरः
अतिथिव्रतमास्थाय ब्राह्मणं रूपमास्थितः ४५ समया सांत्वितो वाग्भिः स्वागतेनाभिपूजितः अर्घ्यपाद्यं यथान्यायं मया च
प्रतिपादित ४७ परवानस्मि चेत्युक्तः प्रणयिष्यति तेन च अत्र चाकुशले जाते स्त्रिया नास्ति व्यतिक्रमः ४७ एवं न स्त्री न चै
वाहं नाध्वगस्त्रिदशेश्वरः अपराध्यति धर्मस्य प्रमादस्त्वपराध्यति ४८ ईर्ष्याजं व्यसनं प्राहुस्तेन चैवोर्ध्वरेतसः ईर्ष्यया त्वहमा
क्षिप्तो मग्नो दुष्कृतसागरे ४९ हत्वा साध्वीं च नारीं च व्यसनित्वाच्च वासितां भर्तव्यत्वेन भार्यां च को नु मां तारयिष्यति ५१ अंतरे
रेण मया ज्ञप्तश्चिरकारी ह्युदारधीः यद्यद्य चिरकारी स्यात्स मां त्रायेत पातकात् ५२ चिरकारिक भद्रं ते भद्रं ते चिरकारिक यद्यद्य
चिरकारी त्वं ततोसि चिरकारिकः ५३

स्ति ४७ अध्वगः इति स्वर्गमार्गेणागच्छन्तां इंद्रेणाहिल्यां दृष्ट्वा मोहं प्रापसेनैतत्कृतमितिभ्रष्टचित्तेन धर्मस्य योगधर्मसंबंधी प्रमादो नवधानतां इंद्रस्यानयाधलंहेवाहि
त्यातमनिनेहउक्तं ततव्यवहारतः ४८ तेन प्रमादेन हेतुना ऊर्ध्वरेतसः मुनयः ५१ अंतरेण प्रमादेन ५३ ॥ ॥ ॥ ॥